

From Shirvan to Kalan: The Rise and Fall of City in Light of Historical and Archeological Sources

Ali Nourallahi¹

Abstract

The city of Shirvan or Sirvan was one of the important cities of Pahle or Jibal during and pre-Sasanian era, which was considered the center of Masbadhan province. Masbadhan is the same Masabatike of Achaemenid, Seleucid and Parthian times, whose people played a significant role in regional and extra-regional equations and had an independent government. It is assumed that it covered a vast territory which increased or decreased over time. At present, we don't know much about the state of this province. Nevertheless, with the availed background, along with its strategic location, it is attributed to the Sasanian period, and its cities were Shirvan and Ariyohan. Shirvan continued to serve as the center of this province along with other cities. Shirvan in the Sasanian era and during the first three centuries after the fall of the empire, still maintained it's political, economic, and social importance and played key role in the developments of this era. As such, most geographers, Muslim historians and travellers, archaeologists visited this city and wrote enormously about the city, its inhabitants and architecture. In this article, an attempt is made to examine the historical geography, urban planning and architecture of this city and its role in sociopolitical and economic developments based on existing sources.

Keywords: Sasanian; Pahla; Jibal; Masabadhan; Shirvan.

¹ Archaeologist & Independent Researcher, Zanjan, Iran. alinorallahy2536@gmail.com

Article info: Received: 3 September 2024 | Accepted: 22 November 2024 | Published: 1 July 2025

Citation: Nourallahi, Ali. (2005). "From Shirvan to Kalan: The Rise and Fall of City in the Light of Historical and Archeological Sources". *Sinus Persicus*, Vol. 2 (4): 79-136.

<https://doi.org/10.22034/sp.2024.490212.1018>

Introduction

In the Parthian and Sasanian periods, Iran was divided into states, with each consisting of provinces with specific leadership. Khorbaran, also known as Pahlle-Jibal, was the most significant region, though historians and geographers are divided on the naming and classification of some of its cities. Masbadan during the Achaemenid period referred to a vast area that includes present-day Ilam and Lorestan. Strabane mentioned it as Masabatike and during the Seleucid and in the beginning of the Parthian era, this region was briefly under the control and occupation of the Elymaeans. This province has two cities, Sirvan and Ariyuhan, whose names have repeatedly been mentioned in historical texts. Among these two, Shirvan was seemingly the center of Masbzan province, which saw economic and political prosperity from the Sasanian period until around the 10th century AD. Also, suitable climate and springs, rivers with abundant of water, fertile soil not only helped it form and develop but also were the reasons to attract human groups. At the height of its prosperity, it was in fact a communication bridge between Ctesiphon and Baghdad as well as with the cities and inner regions of the Iranian plateau.

In chronicles and geographical books on how the city was captured by the Arabs and about the situation and ecology and the taxes and population composition, there are some materials available about the socio-religious movements there and the causes of its destruction. Today, below and around the villages of Kalan and Gorab, the remains and traces of half-buried ruins with an area of more than 120 hectare shows the prosperity of this city during its peak. According to historical texts, Shirvan flourished until the

beginning of the 10th century AD, that is, until the end of the Hasnawieh dynasty which fell into the hands of the Albouyeh rulers. With the transfer of power centers to the east by Seljuqs, the name of Sirvan was seen less in later historical works.

Methodology

This article based on the author's field investigation and his numerous visits to Shirvan ruins near and beneath Kalan and Gorab villages between 2005 and 2010. The findings accumulated from there were combined with historical sources available in libraries and archives.

Shirvan

The ancient city of Shirvan, today, is located under the villages of Kalan and Gorab and parts of it is also under the agricultural land, in the valley of the northern slopes of Koh i Lene, which is the continuation of the range of Koh i Manisht. Above this village, there is a big spring, the source of the Shirvan River which is finally mixed with the Seymareh River. Several factors and contexts were effective in the formation of Shirvan as the center of Mahsabadan. As one of the prosperous cities during and after the Sasanian period, its features can be divided into several categories. 1) Specific geographical location; 2) Access and proximity to the Sasanian capital, Ctesiphon, as well as a communication bridge with important neighboring cities. During the Sasanian era, it was the summer resort of some kings and princes. According to the evidence, it was a village in the Parthian period and before, but it remains a mystery when a village turned into a prosperous city. It is believed that the prosperity of this city was related to Ctesiphon as the capital of the Sasanian Empire. Most

probably, it is also related to the efforts of the contemporary to Masbadhan rulers such as Qobad and his successor Khusraw I (Anushirvan), especially their attention to development and agriculture. Travelers and historians, Arab geographers have briefly mentioned about the distance, climate and shape of the city of Shirvan but these references very general and vague. This city was seized during the second Caliph in about 21AH. The description of this event was recorded by Ibn Athir: After Hashem returned from Jalula to Mada'in, Sa'ad learned that Azin, the son of Hormzan had gathered troops and turned to the plains. Saad sent Zarrar bin Khattab with an army to confront him and they met in the plain of Masbadhan and a fierce battle broke out and Azin was captured by Zarrar who cut his head and the rest of his forces fled to mountains. However, there were many bloody wars between the Arabs invaders and the people of Shirvan. But in the end, the people of this city were forced to sign a peace treaty with Arab invaders. In the past, the taxes had a direct relationship with economy, and were mainly collected from agricultural and horticultural resources and to some extent trade. From the two cities of Masbadhan (Shirvan and Ariyohan), the extraction was 1,100,000 dirhams. In addition to this tax, their lands were confiscated and many people were enslaved by Arabs. Pahle-Jibal state and especially Masbadhan was one of the main population centers during the Sasanians and the Mazdakism also grew in this area but with the suppression of this movement, it became religious and political and the arrival of the Arabs arrival and their occupation of this area in the first AH was accompanied by the settlement of Arab tribes and hence, the confiscation of land and property of the

natives, the city showed itself again in the body of Khurramites or Surkh-Jamagan (Muhammira).

Architecture and Urban Planning of Shirvan

Regarding architecture and urban planning of Shirvan, the sources and texts of Arab historians and geographers are general and vague and do not provide much information. This city seemingly consisted of different parts, with one section having residential and government buildings. Since the city was built on slope, many water channels passed through it that helped build single-span bridges to communicate between the neighborhoods. The urban structure of Shirvan was compact with irregular and narrow streets and alleys. In this way, the shape of the city was completely influenced by its topography and the shape of the land and the valley where it was built. Shirvan's urban planning was similar to Dareh Shahr, Darband and other Sasanian cities in the mountainous regions of Ilam. The size of this city during its height of prosperity was about 100-120 hectares, which is reflected by the remains of structures such as towers and castles, markets, residential and public foundations, bridges and crossings on the Ab Shirvan River that passed through it. Houses and buildings showed the city's compactness and slope. The buildings were together with basement and an upper floor, built using rubble and plaster. Residential houses had several rooms and corridors, with lower floors having an arched roof covered by wooden boards. The traces of these wooden boards can still be seen on the doors and arched frames. The rough and thick walls were covered with plaster or mud as the traces show.

According to the remaining monu-

ments, it seems that vault cover was used in all buildings. Since upper floors are completely destroyed, some of the roofs were probably wooden. The important building among the ruins of Shirvan is Anoushirvan Palace which has large central space with many side rooms as shown by remaining walls. This building had many underground corridors and rooms, according De Morgan, Stein; this building has an architectural style similar to Sasanian buildings in Fars and comparable to the Sasanian buildings in other neighboring areas in Ilam province. Due to abundance of plaster, it is believe that all the buildings were covered with plaster. To decorate the interior parts, they used plaster and stucco with flower, plant, etc.. Places where the villagers today have not built houses, there are remains of monuments with vaults, all leading to the conclusion that they were created with river rubble and plaster.

Conclusion

Jibal state in the west of Iran, today, includes the provinces of Ilam, Hamedan, Kermanshah, Lorestan, parts of central Plateau, Zanjan and Kurdistan. This area was part of the territory of Kassites, who were warrior tribes. In the Achaemenid and Seleucid periods, it was called Masabatik Pahle occupied by Elymaites in the early Seleucid and in the beginning of the Parthian rule. In the Sasanian era, Koust Khorbaran, was one of the four Kousts, which had a special Espahd (commander) and was appointed by Shahanshah (king). In the post-Sasanian era, this area called Jibal (Kohistan). They reused the same Sasanian division that existed and established the same taxation and land systems that were common in that period. These circumstances concurrently withrobing and oppression of Arabs led

to the formation of a popular movement (Khurramites) which continued their struggle against the invaders for long time.

During the post-Sasanian period, Shirvan developed in such a way that it attracted the human population of neighboring areas and there were influx of people to the city. Surveys conducted in the recent years also revealed the reduction of settlements in the nearby areas, which justifies the prosperity and development of Shirvan and other cities of Masbadhan. These monuments, along with the writings of Arab historians and geographers, are proof that this city was the center of one of the Sasanian states and also one of the important regions during post-Sasanian and Abbasid periods. On the other hand, based on the surveys, the architectural remains of the city are comparable with the city of Seymareh. Due to the location of Shirvan in a mountainous valley, it had a compact and dense urban structure, and the houses had upper floors and cellars with rubble and plaster, which were available in abundance at that time. After the arrival of the Arabs in this area, despite all the troubles, Shirvan has been prosperous, with extensive commercial and economic relations with its neighboring areas such as Baghdad, Kufa, Basra, Hulwan, Kermanshah, Dinavar, Seymareh, Aryohan, darband, Hamadan, Karaj, Isfahan, Susa, Arrajan, Azerbaijan and others. According to some sources, the city of Shirvan declined in the 10th century AD due to earthquakes and other natural disasters. At the beginning of the 11th century, with the overthrow and decline of the Kurdish Hasnawieh dynasty (Al-Hasnawieh) by the Albouyeh family, this city could no longer mentioned in historical texts.

از شیروان تا که‌لان: فراز و فرود یک شهر در پرتو منابع تاریخی و باستان‌شناختی

علی نوراللهی^۱

و سنگستان گمنامش
که روزی روزگاری شب چراغ روزگاران بود؛
نشید همگانش، آفرین را و نیایش را،
سرود آتش و خورشید و باران بود؛
اگر تیر و اگر دی، هر کدام و کی،
به فرسور و آذین‌ها بهاران در بهاران بود
(م. امید، ۱۳۶۰)

چکیده

شهر شیروان یا سیروان از شهرهای مهم خوربران-جبال در دوره ساسانی است که تخت‌نشین استان ماسبدان (ماه‌سبدان) بوده است. ماسبدان، همان ماساباتیکه دوران‌های هخامنشی، سلوکی و اشکانی است که مردمان آن در معادلات منطقه‌ای و فرماندهی‌های نقش بارزی داشته و دارای حکومت مستقلی بوده‌اند و به گمان قلمرویی بزرگ‌تر را دربر می‌گرفته و با تحولات کم‌یا زیاد می‌شده است. از وضعیت این استان در این دوران آگاهی ما اندک است. به گمان این پیشینه در کنار موقعیت راهبردی آن سبب شد که در دوره ساسانی همچنان کانون توجه قرار گیرد و شهرهای آن از جمله شیروان به عنوان تخت‌نشین این استان به زیست خود ادامه دهند. چنانکه شهر شیروان در دوره ساسانی و سه قرن اول بعد از سقوط آن از نظر سیاسی و اقتصادی و اجتماعی اهمیت خود را همچنان حفظ کرده و نقش مهمی در تحولات این دوران و دوره‌های بعدی داشته است. به طوری که بیشتر جغرافی‌دانان، مورخان مسلمان و سیاحان و باستان‌شناسان غربی از این شهر دیدن کرده‌اند، مطالبی چند دربارهٔ مردمان، معماری و شهر آن نگاشته‌اند. در این نوشتار تلاش کرده‌ام، ضمن بررسی اوضاع این شهر به جغرافیای تاریخی، شهرسازی و معماری و نقش تاریخی آن در تحولات اجتماعی و سیاسی و اقتصادی براساس منابع تاریخی و باستان‌شناسی بپردازم.

واژه‌های کلیدی: ساسانی، خوربران، جبال، ماسبدان، شیروان.

^۱. دکتری باستان‌شناسی، پژوهشگر آزاد. alinorallahy@gmail.com

مشخصات مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۶/۱۳ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۹/۲ | تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۴/۱۰

استناد: نوراللهی، علی. (۱۴۰۳). "از شیروان تا که‌لان: فراز و فرود یک شهر در پرتو منابع تاریخی و باستان‌شناختی"، سنپوس پرسپیکوس، سال ۲، شماره ۴: ۷۹-۱۳۶.

<https://doi.org/10.22034/sp.2024.490212.1018>

مقدمه

در دوره اشکانی و ساسانی سرزمین ایران به چندین ناحیه تقسیم شده بود که هرکدام از این نواحی چندین استان را دربرمی گرفت و هر بخش را سپهبدی خاص اداره می کرده است. کوره خوربران یا جبال که مشتمل بر بخش غربی ایران بود، در این دوران اولین بخش این ناحیه به شمار می رفت. البته در این مورد مورخان و جغرافی دانان اشتراک نظر چندانی ندارند، چراکه برخی از نویسندگان، نام برخی از شهرها را جزئی از یک بخش و دیگری را جزئی از بخش دیگر محسوب کردند. ماسبذان یکی استان های ایالت جبال است که بنا به گواهی جغرافی دانان در دوران مختلف هخامنشی، سلوکی، اشکانی و ساسانی و دوران بعد همچنان از بخش های مهم بوده است. به طوری که در زمان هخامنشیان با نام ماساباتیکه، شناخته می شده و همواره دارای حکومت مستقلی بوده اند - به طوری که بسیاری از شاهان در اغلب مواقع برای عبور از قلمرو آنها مجبور به پرداخت باج سبیل بوده اند (گدار، ۱۳۷۷: ۲۵) - و در دوره سلوکی و اشکانی مدتی جزو قلمرو الیمایی بوده است. این استان دارای دو شهر سیروان و اریوجان بوده که بارها نام آن در کتب تاریخی ذکر شده است. از میان این دو شهر، سیروان تختهگاه استان ماسبذان بوده که از دوره ساسانیان تا اواخر قرن چهارم ه. ق. از رونق اقتصادی و سیاسی برخوردار بوده است. همچنین وجود آب و هوای مناسب، چشمه ها و رودخانه پر آب و خاک حاصلخیز در شکل گیری این شهر و جذب گروه های انسانی مؤثر بوده و در زمان رونق، پلی ارتباطی بین تیسفون و بغداد با شهرها و نواحی داخلی ایران بوده است. در تواریخ و کتاب های جغرافیایی درباره چگونگی تصرف آن توسط اعراب، وضعیت بوم شناسی، میزان مالیات و ترکیب جمعیتی، جنبش های اجتماعی- مذهبی

و علت های ویرانی آن مطالبی ذکر شده است. امروزه در زیر و اطراف روستای کلان و گوراب، بقایا و آثار نیمه مدفون آن به وسعت بیش از ۱۲۰ هکتار باقی مانده که نشان دهنده رونق این شهر در دوران حیات خود است. با توجه به متن های تاریخی شهر شیروان تا اوایل قرن پنجم هجری یعنی تا اواخر دوره امرای حسنیویه رونق داشته و با انقراض این سلسله به دست امرای آل بویه و انتقال کانون های قدرت به دست سلجوقیان به شرق ایران، دیگر کمتر نامی از شیروان به میان می آید.

پیشینه پژوهش

راولینسون در ۲۰ فوریه ۱۸۳۶ از ویرانه های شهر شیروان دیدار کرد (Rawlinson, 1839). بعد از او کسان دیگری مانند استارک (۱۳۶۴) و گروته (۱۳۶۹) نیز سفرهایی به این منطقه از ایلام داشته اند. اما فعالیت های علمی باستان شناسی در این منطقه به کاوش ها و بررسی های سر اورل استین در سال ۱۹۳۰ میلادی برمی گردد (Stein, 1940). دومورگان نیز منطقه دره شهر و شیروان را بررسی و از بناهای شهر شیروان نقشه و تصویرهایی ارائه داد (De Morgan, 1897). هیت بامی به سرپرستی واندنبرگ هنگام بررسی و کاوش های منطقه از ویرانه های شهر شیروان نیز بازدید کرد (Vandenbergh, 1977; 1992).

پهله- جبال- کوهستان

استرابون این منطقه را جزو ماد بزرگ دانسته و نوشته است: ماد بزرگ در مشرق با پارتیا و کوهستان کاسی ها محدود می شود. کاسی های کوهستانی و غارتگر در گذشته با الیمایی همراه می شدند. در جنگ علیه شوشی ها و بابلیان با یکدیگر متحد بودند و ۱۳۰۰۰ نفر کماندار به کمک آنها فرستاده بودند. نارخوس می گوید در آنجا چهار قوم راهزن وجود داشت و پس از پارسیان مردی قرار داشتند

و اوخی‌ها (خوزی) و الیمایی پس از ماردی‌ها و شوشی‌ها و کاسی‌ها پس از مادها و با آنکه هر چهار قوم از شاهان باج سیل می‌گرفتند آنگاه که شاه از اکباتان عازم بابل می‌شد، می‌بایست برای کاسی‌ها هدایایی بفرستد. اما چون اسکندر بدان‌جا حمله برد، در فصل زمستان آنان را ادب کرد، تا از تجاوز دست برداشتن. پس با ماد بزرگ در در شرق هم‌مرزند و همچنین پرتیکانی‌ها که با پارسی‌ها مرز مشترک داشته و آنان نیز کوه‌نشین و راهزن‌اند. در شمال با کادوسی‌ها که بالای دریای هیرکانه زندگی می‌کنند و قبایل دیگر. در جنوب اپولیوتیاتیس که در روزگار کهن سیتاکنه و کوه‌های زاگرس در همان جایی که ماساباتیکه متعلق به ماد قرار دارد. هرچند پاره‌ای می‌گویند در مالکیت الیمایی‌هاست. در مغرب با آتروپاتن و بخش‌های از ارمنیه. در ماد شهرهای یونانی‌نشین هم وجود دارد که مقدونیه‌ای‌ها بنیان گذاشته‌اند. از جمله لائودیکه، اپامیه و شهری در نزدیکی راگا و خود راگا که نیکاتور آن را بنا کرد وی آنجا را یوروپوس می‌خواند و اشکانیان ارساکیه می‌نامند. در پانصد استادیایی جنوب دروازه‌های کاسپی قرار دارد. بنا به گفته اپولودوروس اهل ارتمینه. کاسی‌ها نیز مانند دیگر کوه‌نشینان همسایه، بیشتر کمان‌دار بوده و همیشه در جست‌وجوی چراگاه‌اند، سرزمین آنان کوچک و بی‌حاصل است و به همین خاطر برای دستیابی به منابع و گذران زندگی دست به حمله و غارت قبایل و گروه‌های دیگر می‌زدند. ناچار قومی نیرومند بوده و تمام آنان رزمنده‌اند. به‌هرحال آنگاه که الیمایی‌ها با بابلی‌ها و شوشی‌ها در جنگ بودند ۱۳ هزار نفر از کاسی، به یاری آنان آمدند. اما پارتاکنه بیشتر از کاسی‌ها به کشاورزی دلبستگی دارند. اما آنان نیز از راهزنی روی‌گردان نیستند. سرزمین الیمایی‌ها از پارتاکنه وسیع‌تر و

گوناگون‌تر است. تمام بخش‌های حاصلخیز آنجا را کشاورزان آباد کرده‌اند. اما بخش کوهستانی آن زادگاه رزمندگان، مخصوصاً کمانداران است. به‌علت وسعت این بخش می‌توانند چنان سپاه نیرومندی تجهیز کنند که شاه صاحب‌قدرت آنجا مانند دیگر بزرگان قبیله‌ها، زیر بار اطاعت از شاه پارس نمی‌رفت. بعدها نیز همین احوال را نیز به مقدونیه‌ای‌ها داشتند چون آنتیوخوس کبیر خواست پرستشگاه پلوس را غارت کند تمام طوایف همسایه یورش آوردند و او را کشتند. در روزگارهای بعد شاه پارت، با آنکه از سرنوشت آنتیوخوس آگاه بود، چون شنیده بود پرستشگاه‌های آن سرزمین سرشار از ثروت است و چون از نیرو و جنگاوری ساکنان و مردم آنجا آگاهی داشت، با نیروی بزرگی به آنجا حمله برد و پرستشگاه آتیه و آرتمیس را که در آنجا ازارا می‌خواندند، تصرف کرد. خزانه‌های را که ده‌هزار تالان ارزش داشت، به یغما برد. سلوکیه کنار رود هدیفون را که شهر بزرگی است، نیز تصرف کرد. این سرزمین سه‌راه ورودی داشت. یکی از ماد و ناحیه زاگرس از سوی ماساباتیکه، دیگری از شوش از سمت گابیانه (گابیانه و ماساباتیکه هردو در سرزمین الیمایی‌ها واقع‌اند). سوم از پارس. کوریبانه نیز از ولایت‌های الیمایی است. کشورهای ساگاپتی و سیلاکنی که قلمروهای کوچکی هستند، با این قوم هم‌مرز است. چنین است ابعاد و سرشت اقوامی که بالای بابلستان در سمت شرق می‌زیند. اما ماد و ارمنیه در شمال‌اند. آدیابنه و بین‌النهرین در غرب واقع است (استرابو، ۱۳: ۵۱، ۳۴۲). در دوره اشکانی و ساسانی، استان ایلام امروزی جزو ایالت پهل^۱ (کوهستان) بوده است.^۲ در اواخر فرمانروایی ساسانیان، ایلام، لرستان و خوزستان را شخصی از خاندان هرمزان

^۱ Pahlā^۲ الادریسی این ناحیه را پهلویان (البهلویین) آورده است (الادریسی، ۱۴۲۲هـ/۲۰۰۲: ۶۵۵).

این ناحیتی ست بسیار کشت و برز و آبادان و جای دبیان و ادیبان و بسیار نعمت و از وی کرباس و جامه ... ابریشم و زعفران خیزد. صیمره، سیروان دو شهرکند آبادان و خرم، آنجا خرما [۴] باشد (حدودالعالم، ۱۳۶۲: ۱۳۹-۱۴۱).

یعقوبی به تفصیل به شهرهای تحت حاکمیت و مالکیت ساسانیان اشاره کرده است که هرکدام سپهبدی داشته‌اند و ماسبذان و مهرجان قذق را جزو استان قهستان (کوهستان-جبال) برشمرده است: از استان قهستان: طبرستان، ری، قزوین، زنجان، قم، اصبهان، همدان، نهاوند، دینور، حلوان، ماسبذان، مهرجان قذق، شهر زور، صلماقن، آذربایجان و این استان را سپهبدی بود به نام سپهبد آذربایجان (یعقوبی، ج ۱، ۱۳۸۲: ۲۱۸-۲۱۹). در اینجا البته ارمستان و سرزمین‌های قفقاز از قلم افتاده است. دینوری اسپهان، قم و جبال و آذربایجان را در زمره شمال محسوب می‌دارد. ابن خردادبه شهرهای دمباوند، طبرستان، نیز شهرهای رویان، آمل، ساریه، چالوس، لاریز (لاریجان)، شیر (شیرجان)، تمیش (طمیش)، دهستان (کلار)، گیلان، پدشخوارگر (پدشخوار) را جزئی از اپاختر نام می‌برد اما در ادامه متوجه می‌شود که در دوره پارس‌ها، سرزمین‌های زیر دارای حوزه مالیاتی واحدی بوده‌اند: جبال، آذربایجان، ریف همدان، ماه‌الکوفه و ماه‌البصره، طبرستان، دمباوند، ماسبذان، مهرجان قذق، حلوان و قومس (کمش). صحت این اطلاعات مورد تردید فراوان است. ابن خرداد شهرهای ماسبذان، مهرجان قذق، ماه‌الکوفه (دینور)، ماه‌البصره (نهاوند)، همدان و قم هم جزئی از جبال یعنی ماد به شمار آورده است. ابن خردادبه اصفهان را

به صورت مستقل اداره می‌کرد^۱ (پورشریعی، ۱۳۹۸). آخرین فرمانروای این خاندان هرمزان نام داشت که به اسارت سپاهیان عرب درآمد. عرب‌ها نام پهل را به صورت فلهه تلفظ می‌کردند. بنابر تقسیم‌بندی جغرافی‌نویسان و مورخان اسلامی، سرتاسر استان ایلام و لرستان امروز جزو پهل اشکانی بوده که پس از ورود اعراب، آن را جبال نامیدند. گاهی در کتیبه‌های دوران اسلامی به دنبال نام حکام نیز کلمه فیلی را می‌آوردند. علاوه بر این زبان ساکنان این قسمت از ایران را فلهویات گفته‌اند (نوراللهی، ۱۳۹۳: ۲۳۰-۲۴۸). در زمان ساسانیان به‌ویژه در دوره حکمرانی خسرو اول (۵۳۱-۵۷۸ میلادی) تمام ایران به چهار کسک (سمت و کناره) تقسیم شده بود که هر کسک از تعدادی شهرستان تشکیل می‌شد (کریستین‌سن، ۱۳۸۵: ۱۲۲).

موسی خورنی شهرستان‌های ایران به چهار ناحیه تقسیم کرده است: ۱. کوست خوربران، ۲. کوست نیمروج (نیمروز)، ۳. کوست خراسان، ۴. کوست کپکوه (مارکوارت، ۱۳۷۳: ۳۷-۳۹). موسی خورنی ماسبذان را جزو یکی از نه استان کوست خوربران به شرح زیر: مای، ماسپتان، مهرگان کتک، کشکر، گرمکان، ایران اسن کرت کوات، نوهاترج (نوتاترج)، شیرکان (شیزکان)، ارزن (ارهن) آورده است. استان‌های مذکور به‌جز کشکر همگی اسقف‌نشین بوده‌اند.

جبال ناحیتی ست مشرق وی بعضی از حدود پارس است و بعضی از بیابان کرگس کوه و بعضی از خراسان و جنوب وی حدود خوزستان است و مغرب وی بعضی از حدود عراق است و بعضی از حدود آذربادگان و شمال وی کوه دیلمان است و

^۱ در تمام دوران، در همه حکومت‌های بزرگ پادشاهی، پشتکوه (ایلام امروزی) به عنوان نیرومندترین حکمرانان نواحی مجاور خود باقی بوده است. شاهان آشوری با آنکه توانستند شوش را تصرف کنند، نتوانستند کاسی‌ها را به اطاعت درآورند. هخامنشیان که پایتخت آنها شوش بود، باز در این منطقه نیز وضعیتی شبیه آشوری‌ها حکمفرما بود و ساسانیان نیز کوچ‌نشینان محصور در این کوه‌های غیر قابل دسترس را به حال خود و مستقل گذاشتند (دمورگان، ۱۳۳۹: ۲۲۳-۲۲۴).

جزیی از جبال محسوب نکرده است. بر عکس سرزمین‌های دوره پهلوی (اشکانی) را که در اصل با جبال مشابه است چنین برشمرده است: ری، اسپهان، همدان، دینور، نهاوند، مهرجان قذق، ماسبدان، قزوین، زنجان، بیر، و طیلسان (طیلسان-طالش)، دیلم، درحالی که ابن‌فقیه؛ همدان، ماسبدان، مهرجان قذق (صیمره)، قم، ماه‌الکوفه، قرماسین (کرماشان) را جزیی از جبال می‌داند. به نظر می‌رسد که ماسبدان و مهرجان قذق در دوران استیلای عرب‌ها، جزیی از خوزستان بوده باشد (مارکوارت، ۱۳۷۳: ۱۸۷-۱۸۹).

کوره‌های جبل عبارت‌اند از: ماسبدان و مهرجان قذق و ماه‌کوفه که همان دینور است و ماه بصره که نهاوند است و همدان و قم؛ و خراج دینور سه میلیون و هشتصد هزار درهم باشد و پادشاهان فارس بر جبل و آذربایجان و ری و همدان و ماهین و طبرستان و دنهاوند و ماسبدان و مهرجان قذق و حلوان و قومس سی میلیون درهم مالیات مقرر کرده بودند (ابن‌خردادبه، ۱۳۷۱: ۲۴؛ الادریسی، ۲۰۰۲/۱۴۲۲: ۶۸۴).

بعد از جنگ جلولا که تعداد زیادی از ایرانیان کشته شدند و به شکست ایرانیان از سپاهیان عرب منجر شد؛ یزدگرد به نواحی داخلی ایران عقب نشست و فرستادگانی به مناطق مختلف ایران برای جمع‌آوری سپاه فرستاد، در نتیجه آن سپاهسانی از مردم قومس، مازندران، گرگان، دماوند، ری و اصفهان، همدان و ماهان... گرد آمدند. یزدگرد نیز مردان شاه پسر هرمز را به فرماندهی آنان برگزید و به سوی نهاوند گسیل کرد. عمار یاسر این موضوع را در طی نامه‌ای به عمر اطلاع داد، در تاریخ طبری درباره تصرف ماسبدان آمده است: وقتی هاشم بن عتبّه از جلولا به مداین بازمی‌گشت، سعد خبر یافت که آذین پسر هرمز جمعی را فراهم آورده و سوی دشت آمده و این را برای عمر نوشت (طبری، ۱۳۷۵: ۵، ۱۸۴۱).

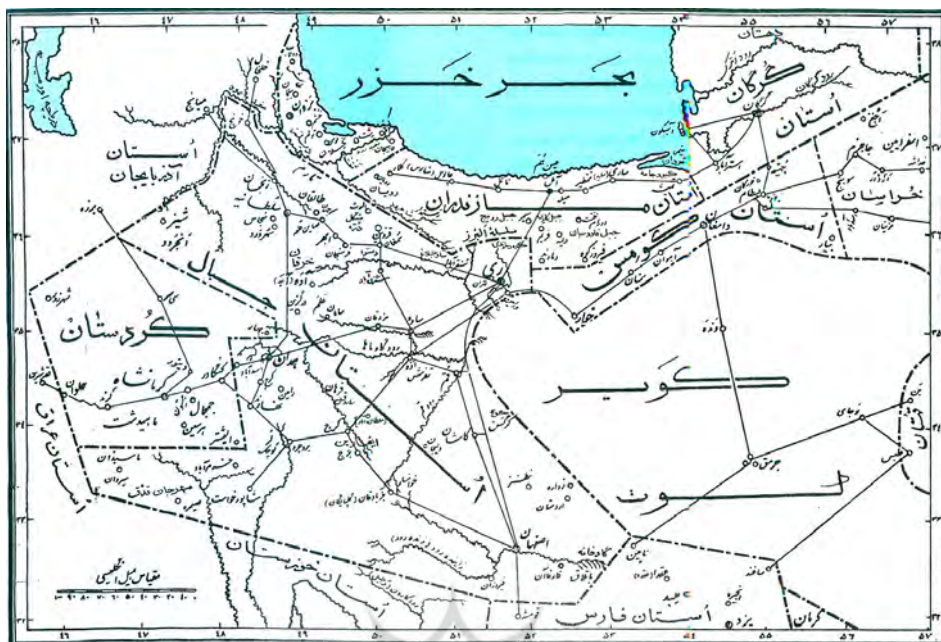
دینوری در این باره می‌نویسد، عمر درحالی که نامه را در دست داشت بیرون آمد و به منبر رفت بعد ... چنین گفت: و این نامه عمار یاسر است که در آن نوشته است مردم نواحی قومس، مازندران، دماوند، گرگان، ری، اصفهان، قم، همدان، ماهان و ماسبدان همگان پیش شاه خود جمع شده‌اند که سوی برادران شما در کوفه و بصره حرکت کنند و آنان را از سرزمین‌های خودشان بیرون کنند و در سرزمین‌های شما با شما جنگ کنند رای خود را در این مورد بر من عرضه کنید (دینوری، ۱۳۶۸: ۱۶۸-۱۶۹؛ ابن‌خلدون، ج ۱، ۱۳۸۳: ۵۲۷).

در جواب عمر نوشت که ضرار بن خطاب را با سپاهی سوی آنها فرست، ابن‌هذیل اسدی را بر مقدمه وی گمار و دو پهلوار به عبدالله بن وهب راسبی وابسته بجلیه و مضارب بن فلان عجللی سپار، ضرار از طایفه بنی‌محارب بود با سپاه برفت و ابن‌هذیل همراهش فرستاد تا به دشت ماسبدان رسید و در محل همدف (هنی‌منی یا هندی‌مینی امروزی) تلاقی شد و جنگ انداختند و مسلمانان به مشرکان تاختند و ضرار پسر هرمزان را اسیر کرد، سپاهش هزیمت شد و او را پیش آورد و گردنش بزد، آنگاه به تعقیب هزیمت‌شدگان رفت تا به سیروان رسید، ماسبدان به جنگ گشوده شد و مردمش سوی کوهستان گریختند و آنها را بخواند که باز آمدند و آنجا بود تا سعد به مداین برفت و کس به طلب او فرستاد که به کوفه رفت و ابن‌هذیل را در ماسبدان جانشین خویش کرد و ماسبدان یکی از مرزهای کوفه بود (طبری، ج ۵، ۱۳۷۵: ۱۸۴۰-۱۸۴۱). پس از پیروزی تازیان، ماسبدان جزیی از منطقه جبال قرار گرفت و جغرافی‌نویسان اسلامی عموماً از آن به عنوان بخشی از این منطقه یاد کرده‌اند (یعقوبی، ۲۵۳۶: ۳۸-۳۹). جبل در شرق عراق و غرب خراسان قرار دارد. دورترین آن در طرف عراق حلوان است و سپس کرمانشاه، سپس دینور، سپس همدان و

جزیی از جبال محسوب نکرده است. بر عکس سرزمین‌های دوره پهلوی (اشکانی) را که در اصل با جبال مشابه است چنین برشمرده است: ری، اسپهان، همدان، دینور، نهاوند، مهرجان قذق، ماسبدان، قزوین، زنجان، بیر، و طیلسان (طیلسان-طالش)، دیلم، درحالی که ابن‌فقیه؛ همدان، ماسبدان، مهرجان قذق (صیمره)، قم، ماه‌الکوفه، قرماسین (کرماشان) را جزیی از جبال می‌داند. به نظر می‌رسد که ماسبدان و مهرجان قذق در دوران استیلای عرب‌ها، جزیی از خوزستان بوده باشد (مارکوارت، ۱۳۷۳: ۱۸۷-۱۸۹).

کوره‌های جبل عبارت‌اند از: ماسبدان و مهرجان قذق و ماه‌کوفه که همان دینور است و ماه بصره که نهاوند است و همدان و قم؛ و خراج دینور سه میلیون و هشتصد هزار درهم باشد و پادشاهان فارس بر جبل و آذربایجان و ری و همدان و ماهین و طبرستان و دنهاوند و ماسبدان و مهرجان قذق و حلوان و قومس سی میلیون درهم مالیات مقرر کرده بودند (ابن‌خردادبه، ۱۳۷۱: ۲۴؛ الادریسی، ۲۰۰۲/۱۴۲۲: ۶۸۴).

بعد از جنگ جلولا که تعداد زیادی از ایرانیان کشته شدند و به شکست ایرانیان از سپاهیان عرب منجر شد؛ یزدگرد به نواحی داخلی ایران عقب نشست و فرستادگانی به مناطق مختلف ایران برای جمع‌آوری سپاه فرستاد، در نتیجه آن سپاهسانی از مردم قومس، مازندران، گرگان، دماوند، ری و اصفهان، همدان و ماهان... گرد آمدند. یزدگرد نیز مردان شاه پسر هرمز را به فرماندهی آنان برگزید و به سوی نهاوند گسیل کرد. عمار یاسر این موضوع را در طی نامه‌ای به عمر اطلاع داد، در تاریخ طبری درباره تصرف ماسبدان آمده است: وقتی هاشم بن عتبّه از جلولا به مداین بازمی‌گشت، سعد خبر یافت که آذین پسر هرمز جمعی را فراهم آورده و سوی دشت آمده و این را برای عمر نوشت (طبری، ۱۳۷۵: ۵، ۱۸۴۱).

تصویر ۱. موقعیت منطقه جبال و شهر سیروان در قرن‌های اولیه اسلام (لسترانج، ۱۳۶۷: نقشه ۵).
Fig. 1. Jibal and Sirvan Location in the Early Centuries of Islam (Lestrange, 1988: Map No. 5).

سیستان و کرمان و قزوین و دیلم و ببر و طیلان. ابن فقیه از اقدامات قباد در این ناحیه گفته: آنگاه بلیناس را به ناحیه جبل فرستاد... در ماسبدان، در دهکده‌ای به نام ترمان، چشمه آب گرمی بساخت که پنداشتی آن را با آتش گرم دارند. این چشمه در زمستان هست و در تابستان نیست. و چشمه آب گرم ترمان رگه‌ای است از چشمه آب گرم ماه کوفه (ابن فقیه، ۱۳۴۹: ۲۹، ۲۳). در زمان خلافت عثمان حاکم ماسبدان شخصی بنام جنیس بوده است. در دوران خلافت حضرت علی و بعد وی تا زمان حکومت یزید بن معاویه اطلاعی از حکام ماسبدان در دست نیست. جز اینکه یزید ابن معاویه که بعد از مدت‌ها از کثیر ابن شهاب بن حصین بن ذی الفصه حارثی خرسند بود و به عبیدالله بن زیاد بنوشت تا او را بر ماسبدان و مهرجانقذق و حلوان و ماهان ولایت دهد و املاکی را در جبل اقطاع وی قرار داد و او قصر خود را که به قصر کثیر معروف است در ناحیه

نهایند که به نام ماه‌البصره خوانده می‌شود. در شمال این نواحی آذربایجان است و در جنوب آن ماسبدان و سیروان شهر مهرجانقذق است و این شهرها میان عراق و اهواز و جبل واقع است (مقدسی، ج ۴-۶، ۱۳۸۴: ۶۰۴). همچنین در تاریخ قم دربارهٔ بلد جبل (جبال) نوشته است: ناحیت قم از جمله بلدان جبل است از اقلیم چهارم و بلاد جبل عبارت از همدان است و ماسبدان که آن سیروانست و مهرجانقذق که آن سیمره است و قم و ماه‌البصره که آن نهایندست و ماه‌الکوفه که دینور است و قرمیسین (کرمانشاه) و الله اعلم (حسن‌قمی، ۱۳۶۱: ۲۶) (تصویر ۱). این ناحیه (جبل) را، شهرهای پهلویان نامند و آنها همدان است و ماسبدان و مهرجانقذق، که صیمره (کمره) است، و قم و ماه‌بصره (نهایند) و ماه‌کوفه (دینور) و کرمانشاهان، و آنجا که به جبل منسوب است و از جبل نیست یعنی ری و اصفهان و کومش (قومس) و طبرستان و گرگان و

ماسپستان، ماهسبدان، ماسبدان

ماسبدان از کلمه «ماس» که ضبط و شکل دیگری از کلمه «ماد» است، که نشان می‌دهد این منطقه جزو سرزمین ماد بوده است (نفیسی، ۱۳۸۸: ۳۳۴). ماسپستان به زبان عربی-فارسی: ماسبدان [ماهسبدان] و ماهسُبدان^۱ نوشته می‌شود. محل اصلی به نام سِرِوَان (السیروان) و حال به نام شهر کیلون است که شش روز از پل نهروان فاصله دارد. بطلمیوس به اشتباه این شهر را در پارس، جنوب پارتیکنه می‌داند. در سال ۵۵۳ و ۵۷۷ میلادی در اینجا شهید یثیون (و ۴۴۸ میلادی) وعظ می‌کرد. در هنگام استیلای عرب‌ها، آذین پسر هرمزان، از ماسبدان در مقابل نفوذ مسلمانان دفاع کرد، که این خود رابطه نزدیک سیاسی این سرزمین را با خوزستان می‌رساند (مارکوارت، ۱۳۷۳: ۴۸-۴۹).

ماسبدان در دوره هخامنشی بر سرزمین‌های وسیع‌تری که شامل ایلام و لرستان امروزی بوده اطلاق می‌شده و استرابو از آن به نام ماساباتیکه یاد کرده و در زمان سلوکی و آغاز اشکانی این منطقه برای مدتی کوتاه در قلمرو حکومت الیمایی قرار داشته است. در این باره دینوری می‌نویسد: میان پادشاهان ملوک الطوایف که در سرزمین‌های ایران حکومت می‌کردند هیچ‌کس بزرگ‌تر و دارای سپاهی بیشتر از اردوان پسر آشه پسر اشکان پادشاه ناحیه جبل نبوده است. حکومت هر دو ماه (ماهان) و همدان و ماسبدان و مهرجانبذق و خلوان با او بوده است و حال آنکه دیگر شاهان هرکدام حکومت یک منطقه یا شهر را داشته‌اند و هر یک از ایشان که می‌مرد پس از او پسرش یا یکی از خویشاوندانش حاکم می‌شد و همگان نسبت به اردوان اقرار داشتند که از ایشان برتر است. زیرا اسکندر هم پادشاهی مناطق

دینور بساخت. زهره بن حارث بن منصور بن قیس بن کثیر بن شهاب در ماسبدان املاکی به دست آورد (بلاذری، ۱۳۶۷: ۴۳۵). در دوره بنی‌امیه جبال یکی از ایالت‌ها تابعه این حکومت بوده به‌طوری‌که در سال ۶۴ هـ. یعنی در زمان خلافت عبدالملک بن مروان، مختار که توانست رهبری کوفه را در دست بگیرد، ضمن اعلام حکومت، برنامه‌هایش را برای مردم تشریح و اعلام کرد. در این زمان نمایندگان و کارگزارانی به جبال فرستاد تا به نام او حکومت کنند (طوقوش، ۱۳۸۰: ۸۵). در همین راستا مختار، ابن مالک بکراوی را به برای حکومت به خلوان و ماسبدان گماشت (دینوری، ۱۳۶۸: ۳۳۷).

در سال ۱۶۹ هـ، مهدی سومین خلیفه عباسی در ماسبدان درگذشت، بیعت برای هادی موسی بن محمد مهدی که مادرش کنیزی بنام خیزرانه بود، در ماسبدان به انجام رسید و خودش در گرگان بود و برادرش هارون برای او بیعت گرفت و پیشامد را به او نوشت و فرستاده که نصیر خادم بود هشت روز پس از مرگ پدرش نزد وی رسید (یعقوبی، ج ۲، ۱۳۸۲: ۴۰۳). در تاریخ سیستان آمده است که ماسبدان در زمان یعقوب لیث صفاری از متحدان وی بوده‌اند و در زمان جانشینش عمرو، خلیفه حکومت این ناحیه را در ازای پرداخت سالیانه بیست هزار درهم به وی سپرد (تاریخ سیستان، ۱۳۸۱: ۱۵۰، ۲۳۴). در سال ۳۲۸ هـ. شخصی به نام بجکم از جانب خلیفه عباسی به جبال (لرستان-کردستان) اعزام شد، انگیزه وی از رفتن به این منطقه خارج ساختن این منطقه و منطقه اهواز از تسلط آل‌بویه بود. اما در کار خود موفق نشد (ابن‌اثیر، ج ۱۱، ۱۳۸۳: ۴۹۱۳).

^۱ در کتاب انس المهرج ادریسی، ص ۱۸۸، ماسندان (.. من الشیروان مع الجبل الی ماسندان) و ابوالفدا، نیز ماسبدان آمده که به‌نظر می‌رسد اشتباه کاتبان بوده است.

جدول ۱. حاکمان مستقل و نیمه‌مستقل جبال و ماسبدان در دوره شاهنشاهی اشکانی، ساسانی و خلفا یا حاکمان وقت
Table 1. Independent and Semi-independent Jibal and Masbadhan Rulers in Parthian- Sasanian and Caliphate

ردیف	نام حاکم	شاه، خلیفه یا حاکم	سال (میلادی-هجری)	منبع
۱	اشه پسر اشکان	دوره اشکانی	-	دینوری، ۱۳۶۴: ۶۶؛ مسعودی، ج ۱، ۱۳۸۲: ۲۲۸
۲	بهرام چوبین ^۱ [در استان ماسبدان و مهرگان گدگ خاندان هرمزان]	خسرو اول انوشیروان - هرمز چهارم	۵۳۱-۵۷۹ م. ۵۷۹-۵۹۰ م.	بلعمی، ۱۳۳۷: ۱۸۰
۳	مهران و پسرش آذین پسر هرمزان	یزدگرد سوم (همزمان با خلافت عمر)	۶۳۳-۶۵۱ م. (تا ۱۶ یا ۲۱ هـ.)	بلعمی، ۱۳۳۷: ۲۰۶؛ ابن اثیر، ۱۳۶۵: ۲۴۵
۴	ابن هذیل اسدی (از طرف ضرار ابن خطاب)	عمر بن خطاب	۱۶	طبری، ج ۵، ۱۳۷۵: ۱۸۴۰؛ ابن اثیر، ۱۳۶۵: ۲۱۷
۵	ابوموسی اشعری	عمر بن خطاب	۲۱	ابن اثیر، ۱۳۶۵: ۲۴۵
۶	جنیس	عثمان	۳۵	ابن اثیر، ۱۳۶۵: ۳۲۰
۷	کثیر ابن شهاب بن حصین بن ذی القصة حارثی	یزید ابن معاویه	۶۰	بلاذری، ۱۳۶۷: ۴۳۴-۴۳۵
۸	ابن مالک بکروای ^۲	مختار	۶۴	دینوری، ۱۳۶۸: ۳۳۷
۹	سلیمان (عموی سفاح) ^۳	سفاح	۱۳۳	افشار سیستانی، ۱۳۶۶: ۶۵
۱۰	المهدی بالله	المهدی بالله	تا اوایل ۱۶۹	یعقوبی، ج ۲، ۱۳۸۲: ۴۱۱
۱۱	هادی موسی بن محمد مهدی	هادی	۱۶۹	یعقوبی، ج ۲، ۱۳۸۲: ۴۰۶
۱۲	(۱) فضل بن یحیی	هارون الرشید	۱۷۰-۱۸۰	یعقوبی، ج ۲، ۱۳۸۲: ۴۱۱
۱۳	(۲) علی بن عیسی بن ماهان ابودلف قاسم ابن عیسی عجلی	هارون الرشید (۱۷۰-۱۹۳)	-	لین پول، ۱۳۹۰: ۱۱۲
۱۴	علی بن عیسی بن ماهان	از طرف امین	۱۹۵-۱۹۶	ابن اثیر، ج ۸، ۱۳۸۱: ۳۷۶۶-۳۷۷۰
۱۵	فضل بن سهل	مأمون	۱۹۶	ابن اثیر، ج ۹، ۱۳۸۱: ۳۷۸۰
۱۶	حسن بن سهل	مأمون	۱۹۸	طبری، ج ۱۳، ۱۳۶۸: ۵۶۲۷

^۱ انوشیروان، بهرام را از ری آورد. وی سپهبد و مرزبان ری بود. پیش از آنکه وی به ارمنیه (ارمنستان) بفرستد. سپهبدی جبال، جرجان (گرگان) و طبرستان را به او داده بود (بلعمی، ۱۳۳۷: ۱۸۰). تاریخ های میلادی برگرفته از ویسپوفر (۱۳۷۸: ۳۷۳-۳۷۴) است.

^۲ بعد از کشته شدن مختار، مصعب بن زبیر (۶۷-۶۸ هـ ق) کارگزارانی به جبال فرستاد (ابن مسکویه رازی، ج ۲، ۱۳۸۹: ۲۰۴).

^۳ در این دوران ایالات ماسبدان و صیمره زیر نظر و جزئی از حکومت بغداد و بصره محسوب می شدند. چنانکه سلیمان حکومت ماه بصره را از برادرزاده خود خلیفه سفاح دریافت کرد (افشار سیستانی، ۱۳۷۲: ۱۲۸)، این روند در زمان خلفای بعدی تا حدود زیادی رعایت می شده است.

۱۷	علی بن هشام	مأمون	۲۱۴	ابن اثیر، ج ۹، ۱۳۸۱: ۳۹۵۰
۱۸	ابودلف قاسم ابن عیسی عجلی و بعد از او پسرش عبدالعزیز	مأمون	حدود ۲۱۰ تا ۲۳۵	لین پول، ۱۳۹۰: ۱۱۲
۱۹	وصیف ترک	وائق بالله	۲۲۷-۲۳۲	ابن اثیر، ۱۳۸۱: ج ۹: ۴۰۸۵؛ لین پول، ۱۳۹۰: ۱۱۲
۲۰	منتصر	متوکل	۲۳۵-۲۴۷	ابن اثیر، ج ۹، ۱۳۸۱: ۳۹۵۰؛ طبری، ج ۱۴، ۱۳۷۵: ۶۰۲۶
۲۱	منتصر	منتصر	۲۴۷	ابن اثیر، ج ۹، ۱۳۸۱: ۳۹۵۰.
۲۲	بغای شرابی	مستعین	۲۴۹	طبری، ج ۱۴، ۱۳۷۵: ۶۱۲۲.
۲۳	عبدالعزیز ابن ابی دلف عجلی (از طرف وصیف حاکم جبال)	مستعین ^۱	۲۵۲	ابن اثیر، ج ۱۰، ۱۳۸۳: ۴۲۴۰
۲۴	ابن مفلح (از طرف موسی بن بغای کبیر (شرابی))	معتز ^۲	۲۵۳-۲۵۴	طبری، ج ۱۴، ۱۳۷۵: ۶۲۶۲- ۶۲۶۳
۲۵	جعفر پسر خلیفه (با همراهی موسی بن بغا)	معتد	۲۶۱	طبری، ج ۱۵، ۱۳۷۵: ۶۴۴۷
۲۶	عمرو لیث صفاری ^۳	معتد	۲۶۵	پرویز، ۱۳۵۱: ۱۴۴
۲۷	یوسف ابن ابی الساج	معتضد عباسی	۲۸۲	طبری، ج ۱۵، ۱۳۷۵: ۶۶۶۱.
۲۸	ابن ابی الساج	مقتدر	۳۱۴	قرطبی، ج ۱۶، ۱۳۷۳: ۶۹۱۳.
۲۹	هارون بن غریب	مقتدر	۳۱۶	قرطبی، ج ۱۶، ۱۳۷۳: ۶۹۲۳.
۳۰	نازوک (از طرف مونس مظفر)	در زمان پیرکناری خلیفه مقتدر	۱۵ محرم ۳۱۷	ابن مسکویه الرازی، جزء ۵، ۱۹۸۷: ۲۶۹-۲۷۲
۳۱	محمد بن یاقوت	بازگشت خلیفه مقتدر	۳۱۹	قرطبی، ج ۱۶، ۱۳۷۳: ۶۹۵۲
۳۲	هارون بن قریب	قاهر بالله	۳۲۱-۳۲۲	ابن مسکویه الرازی، جزء ۵، ۱۹۸۷: ۳۹۷، ۳۴۲، ۴۰۰
۳۳	بجکم	راضی بالله	۳۲۸	ابن اثیر، ج ۱۱، ۱۳۸۳: ۴۹۱۳
۳۴	ابوعلی حسن بویه (رکن الدوله)	المستکفی بالله	۳۳۳-۳۳۴	لین پول، ۱۳۹۰: ۱۲۵-۱۲۹

از سال ۳۴۸ تا ۴۰۶ ه.ق. سلسله آل حسنویه (لین پول، ۱۳۹۰: ۱۲۴-۱۲۵) و بعد از این تاریخ امرای بنی عیار که بازماندگان آل حسنویه بودند از نیمه دوم سده چهارم ه.ق. بیش از صد سال بر بخش‌های عمده لرستان شمالی و استان ایلام امروزی و کرمانشاه فرمانروایی کردند (ساکي، ۱۳۴۳: ۲۴۲-۲۴۳). آل خورشید (اتابکان لر کوچک) از سال ۵۷۰ تا ۱۰۰۶ ه.ق. (ابزینپناه، ج ۱، ۱۳۵۰: ۴۵-۴۷) با برافتادن آل خورشید به دست شاه عباس، والیان به قدرت رسیدند (۱۰۰۶ ه.ق) که این والیان تادوره آقا محمدخان قاجار قدرت را در دست داشتند. از این زمان به بعد حکومت والیان منحصر به پشتکوه (ایلام امروزی) شد و تا سه سال بعد از اینکه رضاشاه با انقراض سلسله قاجار (۱۳۰۴ ه.ش/۱۳۴۴ ه.ق) به حکومت رسید، بر استان ایلام حکمرانی (۱۳۴۸ ه.ق/۱۳۰۷ ه.ش) داشتند (ابوالقداره، ۱۳۸۴: ۲۰۹-۲۵۹).

^۱ بعد از درگذشت طاهر ذوالیمینین، المستعین بالله خراسان و عراق عجم را به پسرش احمد واگذار کرد. یعقوب لیث صفاری با شکست دادن احمد توانست بر خراسان و عراق عجم مستولی شود (مستوفی، ۱۳۳۹: ۳۲۶).

^۲ در سال ۲۵۵ ه.ق. یعقوب لیث صفاری فارس و کوهستان (جبال) را به تصرف درآورد (مستوفی، ۱۳۳۹: ۳۲۸).

^۳ بعد از سازش و اظهار اطاعت عمرو بن لیث، خلیفه معتد نیز حکومت فارس، کرمان، اصفهان، همدان، سیستان، زنجان، کابل، گرگان، تبرستان، ماسبدان، ری، قم، هند و سند را به پیوست شرطه‌گی بغداد و حرمین به او داد (پرویز، ۱۳۵۱: ۱۴۴).

قی شدید حاصل شود و اگر اماله کنند، اسهال عارض گردد و لیکن شرب آن ضرر به اعصاب رئیسه دارد (قزوینی، ۱۳۷۳: ۳۱۷).

در تاریخ قم از شخصی به نام سیاه از اهل ماسبذان صحبت کرده که حاکم شهر مناذر اهواز در زمان تصرف این شهر توسط ابوموسی بوده، که از اعقاب خان‌های این منطقه بوده و عمر وی را در منصب خود ابقاء کرده است: من از اهل ماسبیدانم از اهل خان‌های که همیشه ایشان را امیر و مهتر و رئیس و سرور قوم گردانیده‌اند و با ایشان وصلت و خوشی کرده‌اند و یاران من که مرا برو (زیردستش ماه‌فروردین) تفصیل نهاده‌اند و مهتر گردانیده به حال من و حال او داناترند و نیکو می‌دانند پس عمر ایشان را بر مرتبه خود بگذاشت و نامه نوشت به ابوموسی که از بهر ایشان دو هزار دینار طلا در غنیمت معین کند (حسن‌قمی، ۱۳۶۱: ۳۰۴). باژ [باج و خراج] ماسبذان در زمان خلافت عمر به بصره واگذار شد، این موضوع اختلافاتی بین مردم کوفه و بصره پدید آورد (ابن‌اثیر، ج ۴، ۱۳۸۵: ۱۵۳۶). در سال ۶۴ هـ. شخصی به نام ابن‌مالک بکروای از جانب مختار حکومت این ناحیه را در دست داشته که به نظر می‌رسد با شکست وی دوباره این منطقه زیر نظر دستگاه خلافت اداره می‌شده است (دینوری، ۱۳۶۸: ۳۳۷). از حاکمان ماسبذان در نوشته‌ها و متن‌های اسلامی خبر چندانی وجود ندارد (جدول ۱).

در دوره خلفای عباسی این ناحیه نخجیر، تفریحگاه و سردسیر خلفا بوده است. چنانچه در سال ۱۶۹ هجری مهدی برای استراحت و گردش به ماسبذان آمد و مدتی در آنجا ماند و همین‌جا در ۴۳ سالگی درگذشت. درحالی‌که ده سال و یکماه و نیم از حکومت او می‌گذشت (دینوری، ۱۳۶۸:

بیشتری را برای او اختصاص داده بود، محل اقامت اردوان شهر کهن نهاوند بود، گویند عیسی بن مریم در این زمان مبعوث شده است (دینوری، ۱۳۶۸: ۶۶). همچنین این منطقه جزئی از ایالت پهلپه اشکانی و کوهستان ساسانی بوده و بنیاد و آباد کردن شهرهای آن را به شاهان ساسانی نسبت می‌دهند. به‌طورکلی در زمان ساسانی، این منطقه جزئی از ایالت پهلپه یا پهلپه بود، یعنی استان بزرگی که بعدها عرب‌ها آن را جبال نامیدند. امروزه نام پهلپه بر بخش‌های از آبدانان و دهلران هنوز باقی است (نوراللهی، ۱۳۹۳: ۲۳۰-۲۴۸؛ الادریسی، ۱۴۲۲ق/۲۰۰۲: ۶۵۵) (تصویر ۲). در تاریخ سیستان درباره قلمرو و وسعت ماسبذان آمده: غرب لرستان شامل دو بخش مهم ماسبذان و مهرجان‌قذق بود، شمال آن آلیشتر بود که جزو ماه کوفه محسوب می‌شد. بخش میانی آن شاپورخواست، یعنی شهری که به فرمان شاپور اول ساسانی بنا شده بود (تاریخ سیستان، ۱۳۸۱: ۱۵۰). مهم‌ترین شهرهای آنها سیروان و سیمره بوده و هنوز خرابه‌های آن دو شهر باقی است. ماه‌سبذان امروزه در ناحیه‌ای، جنوب صحرای مایدشت (ماهیدشت) واقع است (لسترنج، ۱۳۶۷: ۲۱۸). ابن‌فقیه می‌گوید: قباد پادشاه ساسانی حکما و اطباء به این شهر آورد (ابن‌فقیه، ۱۳۴۹: ۲۷). مقدسی نیز به نقل از قباد پسر فیروز، برخی از ویژگی‌ها را برای ماسبذان ذکر کرده است (مقدسی، ج ۲، ۱۳۶۱: ۳۷۲-۳۷۶). زکریای قزوینی (۶۰۵-۶۸۲ هـ.ق) ماسبذان را جزئی از اقلیم سوم دانسته و می‌نویسد: ماسبذان شهری در نزدیکی سیروان است که درخت و آب‌های گرم و معدن کبریت و زاج در آنجا است و بورق (بوره) و نمک نیز در آنجا بسیار است. چشمه‌ای آنجا است که اگر آب آن را بخورند،

^۱ در همین سال مختار، سعد بن حذیفه بن یمان را به استانداری حلوان و جنگ با کردها فرستاد و به کارگزاران‌اش در جبال دستور داد که درآمد شهرهای خود را برای سعد بن حذیفه بن یمان به حلوان بفرستند (مسکویه رازی، ج ۲، ۱۳۸۹: ۱۵۴).

تصویر ۲. سکه نقره آل حسنویه (امیر مجدالدوله) ضرب سیروان ۳۹۱ هـ. ق (موزه ملک).
Fig. 2b. Al Hasnawieh Dynasty Silver Coin (Amir Majdal-Dolah) Minted in Sirvan 391 AH (Malik Museum).

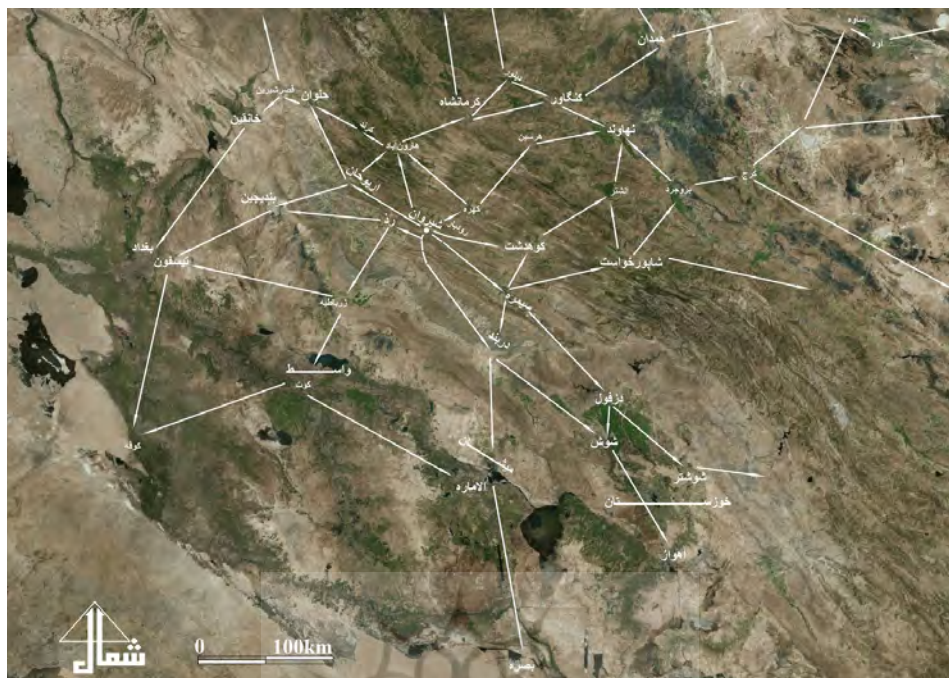
۳۶۰۲؛ مستوفی، ۱۳۳۹: ۳۰۱؛ طبری، ج ۱۲، ۱۳۶۳: ۵۱۴۱-۵۱۴۲؛ ابن العبری، ۱۳۶۴: ۱۸۸ بلاذری، ۱۳۶۷: ۴۲۰). فریا استارک با اشاره به این بنا، مردم می‌گفتند متعلق به المهدی بالله و از بناهای اسلامی است و چندان مورد توجه مردم نیست (استارک، ۱۳۶۳: ۱۹۶). مقدسی در سده چهارم صیمره و ماسبذان را یکی دانسته که به نظر می‌رسد مهرجان‌گدگ در این دوران جزئی از ماسبذان و از شهرک‌های ماسبذان دانسته است (مقدسی، ج ۲، ۱۳۶۱: ۵۵۸).

عوامل مؤثر در شکل‌گیری شهر شیروان

زمینه‌های چندی در شکل‌گیری شهر شیروان به‌عنوان تخت‌نشین ماسبذان در دوره ساسانی^۱ و پساساسانی مؤثر بوده‌اند، می‌توان آنها را به چند دسته تقسیم کرد. ۱. موقعیت جغرافیایی خاص آن؛ ۲. دسترسی و نزدیکی به پایتخت ساسانیان یعنی تیسفون و بعدها به بغداد (مرکز خلافت) و ثبات سیاسی نسبی خاندان هرمزان، همچنین پلی ارتباطی با شهرهای مهم همجوار، چنانچه راه دسترسی تیسفون به نواحی داخلی

آهو به درون ویرانه‌ای جست و سگ‌ها در پی او تاختند و اسب مهدی او را در پی آهو به درون کشید و در ویرانه او را صدمه زد و به سراپرده‌اش حمل گردید و هشت روز مانده از محرم سال ۱۶۹ در چهل‌وهشت سالگی درگذشت (یعقوبی، ج ۲، ۱۳۸۲: ۴۰۳-۴۰۴؛ طبری، ج ۱۲، ۱۳۶۳: ۵۱۴۲). مهدی در دهکده‌ای از دهکده‌های ماسبذان به نام «رد» درگذشت. پسرش بر او نماز بخواند، تابوتی نبود که وی را در آن بردارند و او را روی دری ببرند و زیر درخت گردویی خاک کردند (طبری، ج ۱۲، ۱۳۶۳: ۵۱۴۵). در الرذ آرامگاه مهدی واقع است. یگانه اثر در این شهر بنایی است که نمای آن فرو ریخته و چیزی از آن باقی نمانده است (ابودلف، ۱۳۵۴: ۶۰-۶۴). مورخان انگیزه آمدن خلیفه ابو عبدالله محمد بن عبدالله منصور را به ماسبذان برکناری پسرش هادی از جانشینی و گرفتن بیعت برای جانشینی هارون الرشید برای ولی عهدی ذکر کرده‌اند، اقوال مختلف درباره علت مرگ وی را آورده‌اند (ابن اثیر، ج ۸، ۱۳۷۰: ۳۶۰۰-۳۶۰۱).

^۱ مقدسی اگرچه اشاره کرده از بغداد تا صیمره یا سیروان شش مرحله است، می‌نویسد این راه را نرفته است (مقدسی، ج ۱، ۱۳۶۱: ۱۸۹).
^۲ مهرها و سکه‌های زیادی از دوره ساسانی و پساساسانی توسط اهالی در میان زمین‌های کشاورزی و هنگام خانه سازی یافت شده است (گفت‌وگوی شخصی).

تصویر ۳. چشم‌انداز ارتباطی شیروان با نواحی همجوار در دوره ساسانی و بعد از آن.
Fig. 3. The Landscape of Shirvan Relations with Neighbors in Sasanid and after Era.

قلعه هیژدر و گردنه مله‌گون و کوه سَی‌وان به الرذ (رذ) منتهی می‌شد و از آنجا به دو شاخه تقسیم می‌شود: شاخه‌ای به سمت غرب از طریق منطقه ارکوازی (چوار-بولی) به مندلی و به سمت بغداد می‌رود. این مسیر به احتمال همان راهی است که هارون الرشید بعد از رسیدن به خلافت و برگشت از سفر حج برای زیارت قبر پدرش المهدی به ماسبدان (رذ) آمده است^۳ (یعقوبی، ج ۲، ۱۳۸۲: ۴۱۱)، شاخه دیگر به سمت جنوب و بعد از گذر

از مسیر شیروان نزدیک‌ترین بوده است. بقایای پل‌های متعدد بر رودخانه‌های این منطقه نشان از اهمیت راهبردی این مسیر است، این راه امروزه هنوز وجود دارد که به راه «هوله‌ری» و «کاروانه»^۱ مشهور است که در برخی از نقاط هنوز آثار کف سنگچین این راه باستانی باقی مانده است.^۲ راهی دیگر مسیر شیروان به الرذ (الرذ-شهر ایلام امروزی) است (بعد از عبور از روستاهای حسن گایار و مله ماران و عبور از کنار بقایای

^۱ استفاده از این راه برای دسترسی به بین‌النهرین و عکس براساس داده‌ها و آثار باستان‌شناسی به دوران پیش از تاریخ و دوره‌های بعد از آن می‌رسد، چنانکه آثار و محوطه‌های متعلق به این دوران از مس‌سنگی تا دوران تاریخی (اروک، کاسی‌ها، آشوری‌ها و...) در مسیر این راه مؤید این موضوع است (بنگرید به نوراللهی، ۱۳۹۰: ۹۳-۱۱۶؛ نوراللهی، ۱۳۹۴؛ نوراللهی، ۱۳۸۴؛ نوراللهی، ۱۳۸۴: ۷۷-۷۷).

^۲ در گذشته بیشترین مرادفات تجاری این منطقه با مندلی، خاتقین، بغداد و مناطق جنوب بین‌النهرین بوده است (بنگرید به دومورگان، ۱۳۳۹: ۲۵۶؛ استارک، ۱۳۶۳: ۶۷؛ فیلد، ۱۳۴۳: ۴۹۳).

^۳ در دره کوهستانی بولی (چوار) روستایی به نام پاچم هارون (سرچم هارون) وجود دارد که در مسیر راهی است که به سمت غرب می‌رود، این راه بعد از گذر از سومار به مندلی می‌رسد، این موضوع شاید ارتباطی با مسیر رفت و برگشت خلیفه هارون الرشید از این راه داشته باشد.

تصویر ۴. نمایی از سراب که لان
Fig. 4. View of Sarab Kalan Spring

آب بدون هیچ مانعی تا دورترین زمین‌ها می‌رسد. هرچند امروز ما از نظام کانال‌کشی آن دوران اطلاعی نداریم، با توجه شکل زمین و همچنین زمین‌های کشاورزی، به گمان منطبق بر همان شیوه است (تصویر ۵). از طرف دیگر با توجه به قرارگیری آن در دامنه کوه‌های کبیرکوه امنیتی نسبی داشته است. در کنار عوامل بالا بی‌شک نمی‌توان نقش عوامل انسانی و رفتارهای آن را نادیده گرفت (بنگرید به مقدسی، ج ۲، ۱۳۶۱: ۳۷۲).

شیروان (شیروان)

شیروان مرکز ایالت ماسبدان در دوره ساسانی تابستان‌گاه (سردسیر) برخی از شاهان و امیران بوده است (مسعودی، ۱۳۸۱: ۳۷-۳۸). براساس شواهد در دوره اشکانی و پیشتر روستا بوده است. باوجوداین از زمان تبدیل آن به شهر

از سیاهکوه (سیه‌کیوه-جبال حمیرین) و گردنه معروف ماروره (ماربره) به صالح‌آباد و مهران و از آنجا به بغداد و جنوب عراق می‌رسد (تصویر ۳). شاید مهم‌ترین دلیل را دسترسی به آب فراوان سراب کلان (تصویر ۴) و زمین‌های حاصلخیز اطراف شیروان و دسترسی به چراگاه‌ها و منابع کوهستانی دانست که توان جذب جمعیت بالایی را داشته است، زیرا آب سراب بر خانه‌ها و زمین‌های کشاورزی آن سوار است، این موضوع سبب شده که ایجاد کانال و جوی‌ها برای رساندن آب به خانه‌ها و زمین‌های قابل کشت با هزینه کمتری صورت بگیرد (یعقوبی، ۲۵۳۶: ۴۳-۴۴). امروزه هنوز به همین شیوه برای رساندن آب به شالیزارها و مزارع استفاده می‌شود. بدین صورت که در بالادست کانال‌هایی از سراب جدا کرده‌اند و با توجه به شیب زمین که به سمت شمال است

تصویر ۵. عکس هوایی روستای که‌لان و گوراب بر خرابه‌های شیروان
Fig. 5. Aerial Photo of Kalan and Gorav Villages on Shirvan ruins

آن را با کیلیون یعنی محلی که دیودور از آن نام برده و اسکندر هنگام رفتن از شوش به همدان در آنجا استراحت کرده یکی دانست (Rawlinson, 1839: 55). به هر رو ماسبدان به مرکزیت شیروان و مهرجان‌گدگ به مرکزیت صیمره و کور ال‌هواز در زمان ساسانیان توسط هرمان یکی از خاندان‌های هفتگانه پارس (خاندان هرمان) اداره می‌شد و در حدود سال ۲۱ هـ. عرب‌ها به فرماندهی ابوموسی این مناطق و شیروان را اشغال و با مردمان این شهرها پیمان‌نامه صلح امضاء کردند (ابن‌اثیر، ۱۳۶۵: ۲۲۴-۲۲۵، ۲۴۵). آذین پسر هرمان در شهر شیروان در مقابل هجوم اعراب دفاع کرد (طبری، ج ۵، ۱۳۷۵: ۱۸۴۰-۱۸۴۱).

شهر شیروان امروزه زیر روستای که‌لان و گوراب و بخشی دیگر نیز زیر زمین‌های کشاورزی واقع است، در دره‌ای که از دامنه‌های شمالی کوه لنه که ادامه کوه مانیش و کبیرکوه است قرار

اطلاعی در دست نیست، به گمان شکوفایی این شهر با انتخاب تیسفون به پایتختی شاهنشاهی اشکانی و ساسانی و همچنین تلاش حاکمان ماسبدان همزمان با اقدامات قباد و جانشینش خسرو یکم (انوشیروان) و توجه وی به آبادانی و کشاورزی ارتباط داشته است (بلغمی، ۱۳۳۷: ۱۵۲؛ نفیسی، ۱۳۳۵: ۶؛ بیانی، ۱۳۷۷: ۷۶). به‌ویژه اینکه در این دوران و پیشتر، این مناطق در سپهر سیاسی، اقتصادی و اجتماعی جایگاه بالاتری یافتند (مقدسی، ج ۲، ۱۳۶۱: ۳۷۲-۳۷۶؛ فرای، ج ۳، ب. ۲، ۱۳۹۴: ۲۵۷-۲۵۸). برخی ماسبدان را با شهر شیروان یکی دانسته‌اند (ابن‌خردادبه، ۱۳۷۱: ۵۵؛ حسن‌قمی، ۱۳۶۱: ۲۶). راولینسون با توجه به نام روستای که‌لان و تشابه آن با سیلیون (کیلیون) می‌نویسد: با نظر به تشابه نام و با توجه به اینکه فاصله آن تا سمبده (صیمره) مرکز سمبدان سه منزل راه است می‌توان

دارد. در بالادست این روستا سراب بزرگی واقع است که سرچشمه رودخانه شیروان است که به رود سیمره می‌ریزد. ویرانه‌های شهر در دره باریک و کم‌وسعتی قرار گرفته، که طول آن ۱/۶ کیلومتر است و بافت بناهای آن متراکم و به هم فشرده است (Rawlinson, 1839: 55). از این حیث مانند مکه است (دمشقی، ۱۳۵۷: ۳۱۳). آب چشمه‌هایش از میان شهر می‌گذرد. یعقوبی گوید: میان شیروان و سیمره دو مرحله است (یعقوبی، ۲۵۳۶: ۴۴). در المشترك آمده که شیروان کوره‌ای است به بلاد جبل و آن همان کوره ماسبذان است (یاقوت الحموی، ۱۹۸۶: ۲۶۴). یاقوت حموی، ۱۳۸۳: ۱۱۸-۱۱۹ و نیز گویند که شیروان کوره‌ای است در جوار ماسبذان و نیز گویند شیروان قریه‌ای است به جبل (ابوالفداء، ۱۳۴۹: ۴۷۹). در متن‌های تاریخی چهار مکان با نام شیروان آمده است: ۱. استانی است در جبل و آن استان ماسبذان است و گویند بلکه آن استانی است در پهلوی ماسبذان و برخی گفته‌اند شیروان دهکده‌ای است در جبل و بتحقیق آن را معین نکرده‌اند. ۲. از دهکده‌های نسف است. ۳. جایگاهی است در فارس. ۴. جایگاهی است نزدیک ری^۱ که مهدی پسر منصور هنگام حیات پدر خویش بدانجا آمد و در آنجا پناهایی بساخت که تاکنون هم مشهور است (یاقوت حموی، ۱۳۸۳: ۱۱۸-۱۱۹).

یعقوبی درباره مسیر رفتن از بغداد به ماسبذان و وضعیت آن نوشته است: پس هرگاه از پل نهروان

بگذرد، وی را چند رشته راه جبل پیش آید. پس اگر بخواهد بر استان‌های ماسبذان و مهرجان قذق و صیمره بگذرد، هنگام عبور از پل نهروان به طرف دست راست رهسپار گردد و شش منزل تا شهر ماسبذان سیر کند و آن شهری است جلیل‌القدر و با عظمت و پر وسعت میان کوه‌ها و دره‌ها که به آن شیروان گفته می‌شود. از همه شهرها به مکه شبیه‌تر و در آن چشمه‌های آب جوشانی است که در میان شهر به‌سوی نهرهای بزرگی که مزارع و آبادی‌ها و زمین‌های کشاورزی و بستان‌ها را تا مسافت سه روز آبیاری می‌کند، جریان دارد. این چشمه‌ها در زمستان گرم و در تابستان سرد است و مردم این شهر ترکیبی از عرب و عجم‌اند.^۲ از شهر شیروان تا شهر صیمره مرکز استان مهرجانقذق، دو منزل راه است. جمعیت آن ترکیبی از فارس [کرد] و عربند^۳ و ماسبذان در زمان خلافت عمر بن خطاب به تصرف اعراب درآمد و خراج این سرزمین دو میلیون و پانصد هزار درهم است (یعقوبی، ۲۵۳۶: ۴۳-۴۴). ابن عنبه می‌نویسد: اکراد قبایل بسیاری و آنها در کوه‌های ماسبذان و حوالی آنجا می‌باشند (ابن عنبه، ۱۳۶۳: ۳۵). ولایت ماسبذان در این زمان دارای دو شهر حاکم‌نشین بوده است: شیروان و اریجان [اریوجان، اریوحان]. شیروان در زمان ساسانیان و نیز دوره حسنویان کرد، آباد بوده و مردم تا پایان سده چهارم قمری در آن زندگی می‌کرده‌اند (ایزدپناه، ج ۲، ۱۳۵۰: ۴۳۴-۴۳۶؛ کریمی، ۱۳۲۹: ۱۲۷).

ابن‌حقول فاصله شیروان را از دینور چهار

^۱ دژ شیروان در همینجا بوده است که سلطان رحیم، آخرین شاه آل‌بویه به وسیله طغرل سلجوقی برای مدتی در سال ۴۵۰ هـ. در آن زندانی شده بود، چنانچه ابن‌اثیر نیز به آن اشاره کرده است (ابن‌اثیر، ج ۱۳، ۱۳۸۳: ۵۸۹۱).

^۲ ابن‌اثیر ضمن شرح آشتی هرمان و مردم شوشتر با مسلمانان (سال ۱۷ هـ. یا ۱۶ هـ./ ۱۹ هـ.) می‌نویسد: هرمان استوار ماند، مسلمانان، به هنگامی که مردم کرد آهنگ او می‌کردند، وی را پاس می‌داشتند (ابن‌اثیر، ج ۴، ۱۳۷۰: ۱۴۶۹).

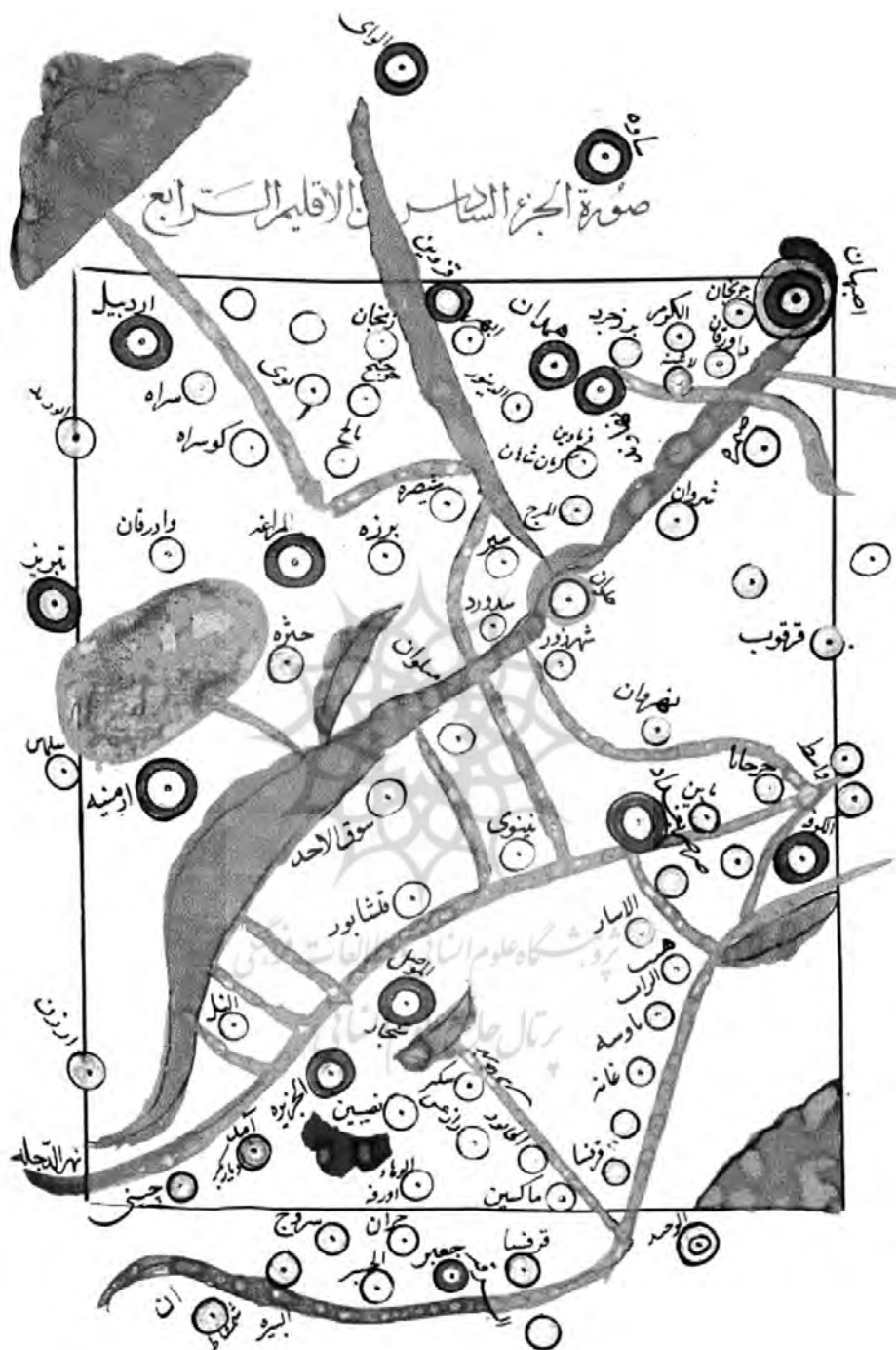
^۳ در دوره ساسانیان این ناحیه تقریباً با حیره لخمیان همسایگی داشته است که به‌احتمال روابط تجاری و آمدوشدهایی نیز با این منطقه دست‌نشانده و متحد ساسانی برقرار بوده است؛ بنابراین وجود عرب‌ها در این ناحیه (شاید دو زبانه بوده‌اند) جای شگفتی ندارد و چه‌بسا این مرادوات زمینه‌آشنایی عرب‌ها برای هجوم و اشغال این ناحیه را در دوره بعد فراهم کرده بود (بنگرید به مرادیان، ۲۵۳۵ و آذرنوش، ۱۳۸۵). همچنین در گذشته با توجه به مرادوات، بیشتر مردم ایلام با زبان عربی آشنایی کاملی داشتند.

مهدی پس از وی [منصور] در بغداد اقامت کرد و سپس به ماسبذان رفت و در آنجا بمرد (بلاذری، ۱۳۶۷: ۴۲۰). گویا او، آوازه آب و هوای خوش آنجا را شنیده و برای بهره‌مندی از آن، بدانجا سفر کرده بود. در ماسبذان و دو شهر عمده آن (شیروان و اریوجان)، از چشمه‌های آبگرمی سخن گفته شده که آب آنها آشناک است و آب آتش را خاموش نمی‌کند که از شگفتی‌های جهان است (مسعودی، ج ۲، ۱۳۸۲: ۳۱۹، ۳۵۰). در الخراج درباره شیروان می‌نویسد: از حلوان تا شهر زور، نه چاپار و از حلوان تا شهر شیروان هفت چاپار. از شهر شیروان تا سن‌سیمره، چهار چاپار (کاتب بغدادی، ۱۳۷۰: ۱۰۱). اصطخری شیروان را حد مرزی عراق به حساب آورده و توصیف کرده است: از دینور تا سروان (شیروان) چهار فرسنگ، از شیروان تا سیمره یک روز راه و در ادامه ضمن بر شمردن شهرهای جبال، می‌نویسد: سیمره و شیروان میوه گرمسیری و سردسیری دارند. آب روان در خانه‌های ایشان می‌رود (اصطخری، ۱۳۴۰: ۸۱، ۱۶۴-۱۶۵). مقدسی شیروان را یکی از شهرک‌های ماسبذان دانسته (مقدسی، ج ۲، ۱۳۶۱: ۵۸۹) که حاکی از این است که شیروان در این دوره روبه افول گذاشته و تا حدودی اهمیت خود را از دست داده است.

در نیمه دوم سده چهارم ه. ق، حسنویه، پسر حسین کرد، بر ماسبذان و قسمتی از مرکز آن دست یافت و این سلسله تا سال ۴۰۶ ه. ق بر این ناحیه حکومت کردند. حسنویه حدود ۲۰ سال بر سرزمین‌های چون دینور، کردستان، همدان، ماسبذان، حکومت کرد و در سال ۳۶۸ ه. ق. درگذشت (افشار سیستانی، ۱۳۷۲: ۱۲۹). چنانچه آمده فخرالدوله از همدان سوی

منزل و از سیمره یک منزل دانسته، می‌نویسد: دو شهر کوچک‌اند که بناهای آنها مانند شهرهای موصل و تکریت اغلب با گچ و سنگ است و میوه بسیار و گردو و دستبویه و محصولات نواحی سردسیر و گرمسیر و آب‌ها و درختان و کشت‌های بسیار دارند. این دو شهر جایی باصفا هستند و در خانه‌ها و کوی‌های آنها آب جریان می‌کند (ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۱۰۵، ۱۱۲) (تصویر ۲ و ۶). مقدسی شیروان را شهری معتبر و از دلگشایترین شهرهای زمان قباد شاه ساسانی نامیده و این شهر را با سیمره یکی دانسته: سیمره همان ماسبذان است، بزرگ، آباد و پر برکت است. به یک روستای بزرگ کوهستانی پیوسته که راهش دشوار است. میوه‌های ناهم‌هنگ خرما و جوز دارد. ساختمان‌هایش از گچ و سنگ است. آب در آن روان است، زیبا و خوب ولی کوچک است (مقدسی، ج ۲، ۱۳۶۱: ۳۷۲، ۵۸۸). از حلوان تا شهر زور نه منزل و همچنین از حلوان تا شیروان، شهر ماسبذان، هفت منزل و از شیروان تا سیمره، شهر مهرجان‌قذق، چهار منزل است و خراج ماسبذان و مهرجان‌قذق سه میلیون و پانصد هزار درهم است (ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۳۵). ابودلف به ماسبذان و مهرجان‌قذق اشاره کرده است: از طزرا^۱ به سوی راست به ماسندان [ماسبذان] و مهرجان‌قذق می‌روند که شامل شهرهای متعدد از جمله اریوجان است. این شهر زیبا است و در آن آب‌های معدنی و گوگردی و معدن زاج و شوره و املاح دیگر وجود دارد. آب آن [گنگیر] به بندنجین [مندلی] می‌ریزد و نخلستان‌ها با آن آبیاری می‌شود. از آنجا تا رد [رد] و براو چند فرسخ است. سپس از آنجا به شیروان می‌روید. در این مکان آثار زیبا و ساختمان‌های عجیب موجود است (ابودلف، ۱۳۵۴: ۶۰-۶۴). بلاذری درباره درگذشت مهدی می‌نویسد:

^۱ شهری در نزدیک مدائن در عراق امروز، طزرا از جاده دور است، کسری کاخی در آنجا دارد (مقدسی، ج ۲، ۱۳۶۱: ۵۸۸).

تصویر ۶. موقعیت شیروان در ایالت جبال (الادریسی، ۱۳۹۱: ۱۸۰).

Fig. 6. Shirvan Location in Jibal (Alldrisi, 2012: 180).

ظاهر شورش کرد، وی نیز سرکوب شد. بدر بن حسنویه از جانب خلیفه عباسی لقب ناصرالدوله گرفته بود و به سال ۴۰۴ هـ. ق.، پس ۳۶ سال حکومت درگذشت. نواده وی ظاهر پس از وی به حکومت رسید و وی فقط یک سال حکومت کرد. پس از ظاهر حکومت به پسرش بدر رسید که در سال ۴۰۶ هـ. ق.، به وسیله امرای آل بویه از بین رفت. با مرگ وی حکومت آل حسنویه به پایان رسید. پس از آنان امرای بنی عیار حکومت این منطقه را در دست گرفتند که از بازماندگان خاندان حسنویه و از فرزندان بدر بودند. این سلسله سرانجام توسط اتابکان لر منقرض شدند (ساکي، ۱۳۴۳: ۲۴۲-۲۴۳). ابن اثیر ضمن اشاره به وقایع سال ۴۵۰ هـ. ق. می نویسد: در این سال سلطان رحیم، واپسین شهریار آل بویه، در ری دیده برهم نهاد. طغرل بیگ نخست او را در دژ شیروان [نزدیک ری] زندانی کرد و آنگاه به دژ ری برد و او در همانجا جان داد (ابن اثیر، ج ۱۳، ۱۳۸۳: ۵۸۹۱). بعد از انقراض حکومت آل بویه به دست سلاجقه و به دلیل انتقال مراکز حکومتی از غرب یعنی از بغداد، تیسفون، همدان به نواحی شرق ایران (فقیهی، ۱۳۸۴: ۱۸۶). اطلاعات چندانی از شیروان و دیگر نواحی غربی زاگرس در آثار مورخان دیده نمی شود.

چگونگی سقوط شیروان به دست عرب ها

این شهر در زمان خلیفه دوم در سال ۲۱ هـ. به تصرف لشکریان ابوموسی درآمد. این رویداد توسط ابن اثیر ثبت شده است: پس از آنکه هاشم از جلولا^۱ به مدائن بازگشت، سعد خبردار شد که آذین پسر هرمزان سپاهیان جمع کرده و به دشت ها روی آورده است. سعد، ضرار بن خطاب را با سپاهی به مقابله با او فرستاد و در دشت ماسبذان به هم برخورد کردند و جنگی شدید

دینور رفت، حسنویه بن الحسین البرزکان صاحب طرف کوهستان و ماسبذان به دژ سرماج بمرد، و پسران او ابوالعلا و ابوعدنان پیش فخرالدوله آمدند و ایشان را بناوخت و گرامی کرد. با شکست و مرگ حسنویه، بدر پسر حسنویه، در زمان فخرالدوله دیلمی (۳۷۳-۳۸۷ هـ. ق.)، مورد احترام و اعتبار بسیار بود. بعد فخرالدوله از اهواز به دارالملکش بازگشت و فرمانداری در قصرالصمص (کنگاور) تعیین کرد و بدر دختر وی را در همدان به وسیله ابوعیسی شادی برای پسرش مجدالدوله ابوطالب رستم خواستگاری کرد و روز شنبه ماه ربیع الاول نکاح کردند. در این زمان قلمرو بدر، خوزستان، لرستان شمالی تا همدان بوده است (مجمعل التواریخ، ۱۳۱۸: ۳۹۴-۳۹۶). سیده خاتون مادر مجدالدوله، به خاطر اختلاف ها و کشمکش هایی که با پسرش داشت، ناچار به قلعه طبرک رفت و پیش از اینکه گرفتار شود، در ماسبذان به دربار بدر پناه برد. بدر به سیده خاتون کمک کرد تا مجدالدوله را شکست دهد. با جاه و جلال تمام وارد ری شد و بر تخت سلطنت نشست و چون بدر بن حسنویه به وی مساعدت و کمک های فراوانی کرده بود، سیده به پاس این خدمت، ضمن اعطای تحف و هدایای فراوان، مانند سابق حکومت خوزستان و ماسبذان را در دست او باقی گذاشت (پرویز، ۱۳۳۶: ۱۰۹-۱۱۰). هنگامی که بدر، در راه ری به کمک سیده خاتون می رفت، پسرش هلال (هلیل)^۱ علیه پدر شورش کرد و وی را هنگام بازگشت از ری زندانی کرد. بدر با حيله تقاضای تبعید کرد و پس از نجات از مرگ، گروهی از جنگجویان و سران و روسای ایلی، در تبعیدگاه، به وی پیوستند. او از شمس الدوله دیلمی نیز کمک گرفت و به جنگ هلال آمد، در این جنگ هلال کشته شد. پس از آن پسر دیگرش

^۱ نام هلیل بر هلیلان دشتی وسیعی در شمال غرب استان ایلام امروزی باقی مانده است.

درگرفت و آذین توسط ضرار دستگیر و سرش از تنش جدا شد، سپاهیان عرب تا حوالی سیروان جلو رفته و ماسبذان را قهراً گرفتند، مردم آن شهر به جبال فرار کردند، ضرار آنها را دعوت به مصالحه کرد و آنان هم پذیرفتند و بازگشتند، ضرار تا انتقال سعد به کوفه در ماسبذان بود، سپس به طرف کوفه عزیمت کرد و پسر هذیل اسدی را در ماسبذان جانشین خود ساخت. بعضی نوشته‌اند که فتح ماسبذان بعد از واقعه نهاوند روی داده است.^۱ در همین سال بود که عمر به مشورت علی ابن ابی طالب به نوشتن تاریخ فرمان داد (ابن اثیر، ۱۳۶۵: ۲۱۷).

بلاذری درباره تصرف سیروان می‌نویسد: ابوموسی اشعری از نهاوند روان شد و او خود به فرماندهی سپاهی که از بصره گسیل شده بود به نهاوند آمده بود تا نعمان بن مقرن را یاری دهد. پس به دینور رسید و پنج روز آنجا بماند و تنها یک روز با وی جنگ کردند و آنگاه اهل دینور به جزیه و خراج تن دردادند و بر جان‌ها و اموال و اولاد خویش امان خواستند. ابوموسی این خواسته را اجابت کرد و عامل خود را با جمعی از سواران بر آن بلد گمارد و به ماسبذان رفت. اهل ماسبذان با او نجنگیدند و مردم سیروان با ابوموسی صلحی همانند صلح دینور بستند و پرداخت جزیه و خراج به گردن گرفتند.^۲ ابوموسی دسته‌هایی از سپاهیان را گسیل داشت و بر اراضی آن ناحیه چیره شد. جمعی گویند ابوموسی ماسبذان را پیش از واقعه نهاوند فتح کرد. ابوموسی اشعری، سائب بن اقرع ثقفی شوی دختر خویش یعنی مادر

محمد بن سائب را به صیمره فرستاد که کرسی مهرجان قذق است و او آن شهر را به صلح بگشود بر این قرار که از ریختن خون و برده گرفتن و خواستن زرینه و سیمینه درگذرد و ایشان جزیه و خراج زمین بپردازند. وی تمامی کوره‌های مهرجان قذق را بگشود. استوارترین خبر این است که ابوموسی، سائب را از اهواز گسیل داشت و او آن نواحی را فتح کرد (بلاذری، ۱۳۶۷: ۴۳۳). بنابه نوشته ابن اثیر در سال ۲۱ هـ.ق یعنی حدود ۵ سال بعد از تصرف و غارت این ناحیه توسط ضرار بار دیگر مورد حمله اعراب به سرکردگی ابوموسی قرار گرفت. این موضوع شاید ناشی از شورش و بازپس‌گیری این نواحی از عرب‌ها و بیرون کردن آنها توسط نیروهای مردمی بوده، تا شکست نهاوند ادامه داشت. با شکست نهاوند و از میان رفتن نیروی نظامی و ناامیدی ناشی از آن مجبور به پرداخت گزیت و بستن پیمان نامه شدند. ابن اثیر درباره حوادث این سال می‌نویسد: چون ابوموسی اشعری (که به سرکردگی نیروهای کمکی بصره آمده بود)، از نهاوند بازگشت، بر دینور گذشت و پنج روز بر سر آن ماند تا مردم آن با وی برپایه پرداخت گزیت پیمان آشتی بستند. او رهسپار شد و در سیروان [سیروان] بر مردم آن فرود آمد که ایشان نیز پیمانی برای آشتی همسان مردم دینور با وی بستند. او سایب بن اقرع ثقفی را به شهر صیمره شهر مهرجان قذق فرستاد که آن را با آشتی بگشود. برخی گویند: او سایب را از اهواز روانه کرد که استان مهرجان قذق را گشود (ابن اثیر، ج ۴، ۱۳۷۰: ۱۵۱۸). به گمان مردمان

^۱ درباره سال تصرف ماسبذان و چگونگی آن بین نوشته‌های مورخان اختلاف وجود دارد. طبری آن را در سال ۱۶ هـ.ق. پیش از تصرف نهاوند دانسته، ابن اثیر آن را سال ۱۶ هـ.ق. یعنی پیش از تصرف نهاوند می‌داند. بلاذری تصرف ماسبذان را پس از تصرف نهاوند دانسته، وی نیز مانند ابن اثیر به اقوال دیگر اشاره کرده است (بنگرید به طبری، ج ۵، ۱۳۷۵: ۱۸۴۱؛ ابن اثیر، ج ۴، ۱۳۸۵: ۱۴۴۴؛ بلاذری، ۱۳۶۷: ۴۳۳).

^۲ اهالی ماسبذان (ماساباتیس) ابتدا به خاطر رهایی از پرداخت جزیه اسلام را پذیرفتند. اما همچنان بخشی از آنان جزیه را قبول کردند و حاضر به دست برداشتن از دین خود نبودند، یا به کوه‌ها گریختند و پذیرش اسلام و مالیات و خراج را رد کردند (چوکسی، ۱۳۸۱: ۹۴).

مالیات و خراج شیروان

مالیات و خراج هر ناحیه در گذشته رابطه مستقیمی با اقتصاد آن داشته که عمدتاً از منابع کشاورزی و باغی و تاحدودی تجارت دریافت می‌شد. البته باید در نظر داشت که مالیات‌ها عموماً بازتاب‌دهنده وضعیت مطلوب و خوب اقتصادی نبوده و بیشتر میزان آن براساس منافع حاکمان تعیین می‌شد. به‌طوری‌که مردمان ماسبدان در بیشتر سال‌ها به‌علت عوامل طبیعی و غیرطبیعی - با توجه به شیوه اقتصاد بر پایه کشاورزی و دامداری، تولید سال به سال تفاوت داشت - فشارهای سنگینی را تحمل می‌کردند و موجبات نارضایتی عمومی می‌شد. ماسبدان به مرکزیت شیروان نیز هرساله بایستی میزان معینی مالیات و خراج پرداخت می‌کرد که براساس ابعاد و اندازه زمین‌های کشاورزی محاسبه می‌شد و بیشتر فشار این سیستم دریافت خراج، بر گرده کشاورزان و دهقانان بود که در کنار کشاورزی وظیفه شرکت در جنگ‌ها را نیز بر عهده داشتند. پادشاهان فارس [ایران] بر جبل و آذربایجان و ری و همذان و ماهین و طبرستان و دنباوند و ماسبدان و مهرجان‌قذق و حلوان و قومس سی میلیون درهم مالیات مقرر کرده بودند (ابن‌خردادبه، ۱۳۷۱: ۲۴، ۳۵). از شهر شیروان تا شهر صیمره که شهر استانی است معروف به مهرجان‌قذق دو منزل راه است. ماسبدان در خلافت عمر بن خطاب گشوده شد و خراج این سرزمین به دو میلیون و پانصد هزار درهم می‌رسد (یعقوبی، ۲۵۳۶: ۴۴). قدامه بن جعفر، ماسبدان

ماسبدان (شیروان و اطراف) هنگام شکست برابر حمله سال ۱۶ هـ.ق.^۱ اعراب به نواحی کوهستانی صعب‌العبور کورکیو (کیرکوه) و غرب و اطراف منطقه که آشنایی کاملی با آن داشتند یعنی کیرکوه، نواحی کارزان، ایوان (اریوحان)، آسمان‌آباد، چرداور و ارتفاعات جنگلی بانکول و اطراف پناه آورده بودند. عرب‌های مهاجم توان تعقیب و دستیابی به این مناطق را نداشتند و نتوانستند به این مناطق دست یابند. با سازماندهی دوباره توانستند مناطق و نواحی تحت اشغال را پس بگیرند. آثار باقی‌مانده از گم‌گم و قلا دیزه در ارتفاعات بانکول و آثار دیگر در این منطقه این گمان را برجسته می‌کند که سپاهیان و مهاجمان عرب هیچ‌گاه به این منطقه نیامدند و در نوشته‌های طبری و دیگران درباره جنگ‌های این زمان، نیز از آمدن جنگجویان عرب به غرب ماسبدان یعنی اریوحان، الرذ و اطراف این نواحی مطلبی نیاورده‌اند.

براساس گزارش‌های جغرافیایان و نویسندگان عرب، شیروان در دوره ساسانیان شکوفا بوده و موقعیت خود را تقریباً تا اوایل قرن پنجم هجری (۴۰۵ هـ) حفظ کرده است (تصویر ۲). اما از این زمان به بعد رو به افول گذاشته است. درباره رونق این شهر دوره ساسانی ابن‌خردادبه و ابن‌فقیه اشاراتی داشته‌اند و می‌نویسند: قباد پادشاه گفت: که بهترین‌های مملکت میوه مدائن و سابور [شاپور] و ارجان و ری و نهاوند و حلوان و ماسبدان است (ابن‌خردادبه، ۱۳۷۱: ۱۵۹).

^۱ این حمله هم‌زمان با فتح قریسپا در شمال بین‌النهرین بود که در ماه رجب همان سال بوده است که هم‌زمان با ماه مرداد (یعنی تابستان) بوده است. به‌نظر می‌رسد با آمدن فصل پاییز و زمستان (سرما در این منطقه کوهستانی از اواخر مهر شروع می‌شود که هم‌زمان است با آغاز فصل زمستان کردی) عرب‌ها به فرماندهی ضرار علاوه‌بر اینکه تحت فشار نیروهای مردمی بودند. آب‌وهوای سرد کوهستانی نیز مانع دیگری بر ادامه حضور آنان بوده، ناچار به بازگشت شده‌اند. بنابراین، گمان بر این است که تهاجم اولیه به ماسبدان فقط برای غارت و به‌دست آوردن غنیمت بوده باشد. دلیل دیگر رقابت و ستیز میان اهالی کوفه با اهالی بصره برای به‌دست آوردن غنایم و خراج و درآمد این شهر بوده است. طبری و ابن‌اثیر به این رقابت‌ها ضمن شرح حوادث سال ۲۲ هـ.ق اشاره کرده‌اند (بنگرید به طبری، ج ۵، ۱۳۷۵: ۱۹۸۹-۱۹۹۰؛ ابن‌اثیر، ج ۴، ۱۳۷۰: ۱۵۳۶؛ ابن‌اعثم، ۱۳۸۱: ۲۲۸-۲۲۹).

و چند ولایت دیگر را جدا از جبال دانسته و نوشته است: دو شهر ماسبذان را سیروان و اربجان [اریوجان] است خراجش هزارهزار و صدهزار درهم (۱۱۰۰۰۰ درهم) است (کاتب بغدادی، ۱۳۷۰: ۱۴۳، ۱۶۲).

منابع و متون مورخان و جغرافی دانان عرب درباره معماری، شهرسازی و شکل شهر، کلی و مبهم است و اطلاعات چندانی ارایه نمی دهند. تنها سیاحان و باستان شناسان غربی که در دو سده اخیر از این منطقه و ویرانه شیروان بازدید کرده اند اطلاعات جامع تری را ارائه داده اند. راولینسون می نویسد: ویرانه های شهر در دره باریکی به طول حدود ۱/۶ کیلومتر واقع شده و بناهای آن به هم فشرده اند. در ادامه می نویسد: ویرانه های شیروان کامل ترین بازمانده یک شهر ساسانی به شمار می آیند. دیوار منازل و بناها عموماً عظیم و از سنگ و ملات گچ و آهک که از کوه های مجاور آورده می شده، ساخته شده اند. بناهای آن همگی دارای زیرزمین و دارای سقف با تاق های گهواره ای اند. تمامی اتاق های طبقات فوقانی با راهرویی هلالی قابل دسترسی هستند. در مواردی این راهروها پر پیچ و خم و تاریک است به طوری که بخش های مرکزی ساختمان تاریک است و به نظر می رسد نور این بخش ها از نورگیرهای سقف تأمین می شد. در میان بناها بقایا و آثار ساختمان های دوطبقه نیز وجود دارد که برای پوشش سقف آنها از تاق های هلالی بهره برده اند. بعضی از بناها کاملاً سالم مانده اند چنانکه بر دیوارهای داخلی آنها گچ بری هایی با تزیینات گل و بوته دیده می شود. در بخشی از این بنا راهرو باریک و تنگی که به یک اتاق گنبدی مانند زیرزمینی به سردابه یا دخمه یا قبر انوشیروان منتهی شود وجود دارد که به سختی یک نفر می تواند وارد آن شود (Raw-

linson, 1839: 54-55). در دامنه ها آثار خانه با پوشش تاقدار و دست چپ سراب که لان در میان ویرانه های شهر، ردیف دهانه های تاقدار و معابر و کوچه ها ساخته شده با لاشه سنگ و ملات گچ نیم کوب دیده می شود. اتاق ها با تاق های قوسی و کوچه ها اغلب باریک بود. استین شکل تاق ها را مشابه نمونه های دره شهر و آن را متعلق به دوره ساسانی و اوایل دوره اسلامی (دوره محمدان) دانسته است (Vandenberghe & Tourovets, 1992: 12-13). وی از بنایی که در مرکز که لان قرار دارد - کاخ یا قبر انوشیروان - نیز دیدن کرده و می نویسد که از منافذ و نقاط مختلف وارد آن شده و همگی به دالان و معابر تاقدار بشکه ای منتهی می شد که با توده های ریخته لاشه سنگ مسدود شده بودند. وی علت آن را به زلزله ای که سال ۸۷۱ م/ ۲۵۸ ه.ق. در این منطقه رخ داده مربوط می داند (Stein, 1940: 229-230) (تصویر ۱۴-۱۶).

استین این دالان های باریک با تاق قوسی را دالان های اطراف تالار و فضای اصلی بنا (مرکزی) می داند که پیشتر مشابه آن را بنای چهارده در راه دوگمبدان فارس دیده بود و دلایلی براساس مشاهده های خود برای تأیید این موضوع آورده بود از جمله بررسی برشی که در یک طرف این بلندی ایجاد شده و امروزه این برش هنوز قابل مشاهده است. وی در ادامه می نویسد: این برش ها و کاوش ها در حدود یک ماه پیش توسط دو عتیقه فروش یهودی از کرمانشاه که مجوز رسمی خود را از تهران گرفته بودند انجام شده بود. برش ها و تخریب هایی که این دو عتیقه فروش در این محوطه انجام داده بودند - باوجود این که گنجی نیافته بودند - تا حدودی توانسته بود وضعیت آن را که نشان دهنده دیوار بسیار ضخیم متعلق به یک تالار و فضای مربع شکل بزرگ است، روشن کند. اکنون این فضا (تالار

در هر ضلع آن راهی به دالان‌های اطراف دارد و ضخامت برخی دیوارهای آن بین ۱۲۰ تا ۱۴۰ سانتی متر است. در شمال آن دالان‌هایی با پوشش گهواره‌ای یا سهموی وجود دارد که عرض این دالان‌ها ۱۶۰-۱۷۰ سانتی متر تا ۲ متر متغیر است و این دالان به دالان‌ها و فضاهایی دیگر راه دارد که هم‌اکنون بر اثر ریزش مسدود شده است. این همان بنایی است که راولینسون به عنوان قصر انوشیروان معرفی کرده و استین نیز آن را مجدد بررسی و توصیف کرده است (تصویر ۱۴-۱۵). مردم محلی نیز از این بنا به عنوان قصر و کاخ یاد می‌کنند. ولی شناخت کاربری این بناها مستلزم کاوش‌های منسجم باستان‌شناسی است.

دیودور می‌گوید که اسکندر از شوش برای بازدید از سیروان یا کئیلون از شهر صیمره عبور کرده است. به احتمال دژ مستحکمی که در ارتفاعات شرق تیسفون وجود داشته و خسرو پرویز هنگام تهدید از سوی هراکلیوس، زنان و فرزندان را به آنجا منتقل کرده، در این ناحیه بوده است. راولینسون نیز محل این دژ را در این منطقه (ماسبدان) دانسته است (Rawlinson, 1839: 59).

به‌طور کلی این محوطه آثار متعددی از جمله بناهای مسکونی با پلان و نقشه مربع و مستطیل شکل منظم و نیز بناهایی دارد که به صورت پله‌ای بر دامنه ساخته شده‌اند. به نظر می‌رسد با توجه به ساخت این بناها بر شیب دامنه، سقف بناهای پایینی دامنه به نوعی حیاط بنای بالایی بوده یا حداقل کف حیاط آن با پوشش سقف خانه پایینی هم‌سطح بوده است. این بناها

اصلی مربع شکل) با آوارهای انبوه لاشه‌سنگ و گچ نیم‌کوب ناشی از فروریختگی گنبد پر شده است. او در ادامه می‌نویسد: در اینجا فکر می‌کنم نشانه‌های از تالاری است که با طبقه فوقانی احاطه شده است، شاید هم سه‌کنج‌های بلندی است با دالان نورگیر دراز و باریک، مانند آنچه در زیر گنبد یکی از تالارهای بزرگ کاخ ساسانیان در فیروزآباد دیده می‌شود (Stein, 1940: 231) (تصویر ۱۴-۱۷).

دومورگان که پیشتر از تل ماسه‌ریژ و ویرانه‌های شهر شیروان بازدید کرده می‌نویسد: فکر می‌کنم در تپه و تل شیروان در حدود ارتفاع ۲۰۰۰ متری، خرابه‌های شهری از دوره ساسانی در محل شهر هارداپانوی باستانی و در لمر خرابه‌های لولو را باز یافته‌ام (دومورگان، ۱۳۳۹: ۲۵۰-۲۵۱؛ مقدسی، ج ۲، ۱۳۶۱: ۳۷۲). وی مساحت این شهر را بین ۱۰۰ تا ۱۲۰ هکتار برآورد کرده است (De Morgan, v.4. pt. 2, 1: 363, fig. 216). امروزه در ویرانه‌های این شهر می‌توان شیوه شهرسازی و معماری عصر ساسانی را مشاهده کرد. در مجموع شکل شهر از نقشه خاصی پیروی نمی‌کند و به‌گمان به علت کمبود زمین، شهر دارای بافت متراکمی بوده که در شکل معماری مسکونی و ویرانه‌های باقی مانده تبلور یافته است. روستای فعلی که لان و گوراب سفلی^۱ روی ویرانه‌های این شهر تاریخی بنا شده‌اند. این بناها عبارت‌اند از:

کاخ یا مقبره انوشیروان: مجموعه بناهایی به طول ۱۹ و عرض حدود ۱۲/۵-۱۳ متر، شامل فضای اصلی مربع حدود ۱۱×۱۱ متر است که

^۱ تا حدود هفتاد سال پیش -هنگامی که استین از آن بازدید کرد- جز چند واحد کپر نشین و خانه محقر روی این خرابه‌ها، کسی در این محل زندگی نمی‌کرد و اهالی منطقه که کشاورز و دامدار بوده، دارای زندگی کوچ‌نشینی درون منطقه‌ای بودند. زمستان‌ها را در دره‌های کوهپایه‌ای و در زمگه‌ها به سر می‌بردند و در تابستان با گرم شدن هوا به نزدیک زمین‌های کشاورزی جهت کشت زمین‌های آبی نقل مکان می‌کردند. با افزایش جمعیت و ترس از سکونت اقوام دیگر و از دست دادن زمین‌هایشان در سال‌های بعد چندین روستا از جمله سراو که لان و گوروا را بنا کردند. آنها از مصالح ویرانه‌های شهر برای ساخت خانه‌هایشان استفاده کردند. همچنین از بناهایی که در خاک مدفون بودند به عنوان زاغه و کاهدان بهره بردند که باعث تخریب زیادی در بناهای باقی مانده از ویرانه شیروان شد.

تصویر ۷ الف. بخشی از ویرانه‌های شهر شیروان (Stein, 1940: fig. 72).
Fig. 7a. A Part of Shirvan Ruins (Stein, 1940: fig. 72)

تصویر ۷ ب. نقشه و پلان تأسیسات شهری و بناهای شهر شیروان (De Morgan, 1897: Fig. 216)
Fig. 7b. Map and Plan of Urban and Monuments of Shirvan (De Morgan, 1897: Fig. 216)

انوشیروان، یک مجموعه بنای دیگر وجود دارد که درواقع بخشی از یک بنای بزرگ‌تر بوده که طی خانه سازی‌ها و ایجاد کوچه‌های روستا

با درگاه‌هایی چند با تاق‌های قوسی-هلالی به همدیگر راه داشته‌اند (تصویر ۷-۸).
در فاصله ۱۰۰ متری شرق بنای قصر

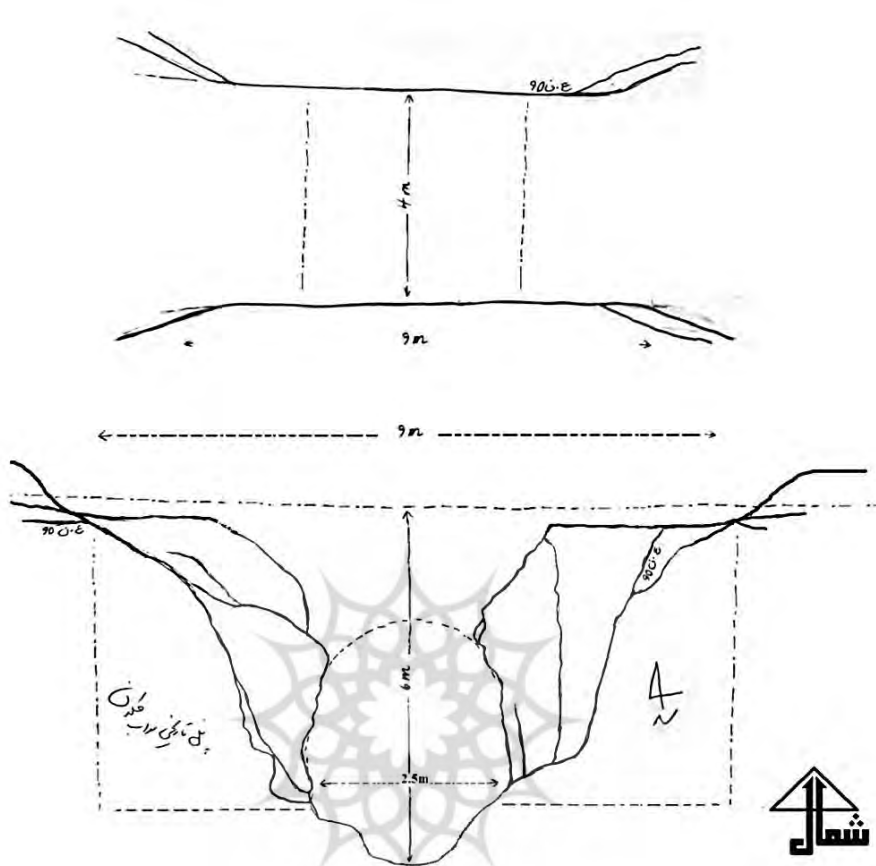
تصویر ۸. نمایی از روستا و بناهای باقی مانده شهر باستانی شیروان
Fig. 8. View of Kalan Village and Shirvan Monuments

تصویر ۹. بقایای پلی بر مسیل در شرق کهلان
Fig. 9. The Bridge Ruins on Water Channel in Eastern Kalan

که این اتاق‌ها را از همدیگر جدا می‌کند یک متر ضخامت داشته و دارای پوشش سهموی و گهواره‌ای است که با لاشه و سنگ و گچ ساخته شده است و در داخل قوس‌ها آثاری از تخته و

بخش‌هایی زیادی از آن از بین رفته است، بخش‌های باقی مانده شامل چهار فضا یا اتاق -به احتمال به فضاهای دیگر ارتباط داشته‌اند- به طول ۸ متر و عرض ۲ متر است. تیغه یا دیوارهای

تصویر ۱۰. پلان و نمای پل شیروان در ابتدای مسیر باستانی به الرذ
Fig. 10. Plan of Kharabe Bridge at the Beginning of Al-Radh Ancient Route

استفاده شده است. امروزه یکی از آنها (پل خرابه) که بر ابتدای مسیر آمدوشد به راه باستانی به الرذ (ایلام امروزی) ایجاد شده تا حدودی باقی مانده است که ۶ متر ارتفاع از کف صخره‌ای آبکند و ۹ متر طول (شمالی-جنوبی) و ۴ متر عرض دارد (بنگرید به، Vandenbergheh & Tourovets، ۱۹۹۲: ۳۳-۳۴، ۴۷ (تصویر ۹-۱۰).

هوگو گروته بعد از دیدار و اطراق در اردوگاه والی در حسین آباد (ایلام امروزی) از مسیر کوه مله گون به دشت شیروان رفته و توصیفات کاملی از

الوار چوبی بر گچ باقی مانده است که نشان دهنده این است که از قالب و روبروت‌های چوبی نیز در ساخت پوشش‌ها بهره برده‌اند (تصویر ۱۸-۱۹). پل‌ها: آثار پل‌های متعددی بر آبکندهای که میان شهر شیروان می‌گذشته، وجود دارد که برای متصل کردن و تسهیل ارتباطات بین بخش‌ها و محله‌های شهر دو طرف آبکند که از میان شهر می‌گذشته ایجاد شده‌اند. این پل‌ها تاق قوسی دارد که تاق برخی از آنها فرو ریخته و برای ساخت آنها از لاشه و قلوه سنگ با ملات گچ نیم‌کوب

تصویر ۱۱. تل ماسه‌ریژ شیروان در نزدیک روستای که‌لان
Fig. 11. Tel- e Maseh Rizh in the Near of Kalan Village

کم ارتفاعی در جهت شرقی-غربی کشیده شده که روی آن پی بناها و ساختمان‌هایی که از لاشه‌سنگ و گچ نیم‌کوب ساخته شده وجود دارد. مسیل آب از کنار آن می‌گذرد که در سالیان اخیر اهالی خانه‌های متعددی روی این بخش ساخته‌اند و دیگر اثری از این پی‌ها دیده نمی‌شود (تصویر ۷-۸).

محوطه تیپ‌سان و محوطه خزانه در بلندی‌های غربی و مشرف به محوطه تاریخی هستند. گورستانی در شرق روستای که‌لان قرار دارد که دارای سنگ قبرهای کنده‌کاری شده با نقش بز کوهی و شکارچی سوار بر اسب در حال شکار بز کوهی و نیز شمشیر بر کمر برای مردان و شانه و آئینه برای زنان است که نمادین هستند (Vandenberghhe & Tourovets, 1992).

تل ماسه‌ریژ شیروان: محوطه‌ای بیضی‌شکل

این بخش مسیر و راه باستانی و خرابه‌های شیروان ارائه داده است (گروته، ۱۳۶۹: ۶۳-۶۴).

قلاجوق، به احتمال یک قلعه با برج دیده‌بانی بوده که در ارتفاعات جنوب‌غرب و در مسیر راه شیروان در دامنه شمالی ارتفاعات مله گون به ایلام امروزی از لاشه‌سنگ و گچ نیم‌کوب ساخته شده که امروزه فقط پی‌های آن باقی مانده است.

بازار: از جمله قسمت‌های مهم این محوطه تاریخی است که امروزه فقط پی ورد بناهای آن در کوچه‌های روستای که‌لان باقی است. به احتمال این بازار - در دوره بعد ساسانی یعنی در قرن دوم و سوم هجری با رونق‌گیری مجدد شهر ایجاد شده است - محلی برای تبادلات اقتصادی این منطقه و مناطق همجوار بوده و در آن کالاهای محلی و معدنی تبادل می‌شده است.

در میانه دره‌ای که که‌لان واقع شده برجستگی

تصویر ۱۲. بخشی از یک بنا با پوشش سهموی در روستای گوراب
Fig. 12. A Part of a Monument with Arch Cover in Gorav Village

بقایای شهر تاریخی شیروان امروزه در زیر روستای کهلان، گواراب سفلی و زمین‌های کشاورزی نزدیک این دو روستا مدفون است. داخل روستای گوراب بقایای بنایی به نام کلگه با تاق‌های قوسی وجود دارد که مصالح آن لاشه‌سنگ و ملات گچ نیم‌کوب است. این بنا در حدود ۶۰۰ متری تل ماسه‌ریژ شیروان قرار دارد. بخش‌های از این بنا که امروزه در معرض دید است ۱۲ متر طول و ضخامت دیوارهای آن بین ۸۰ تا ۱۰۰-۱۲۰ سانتی‌متر متغیر است. پایه قوس گهواره‌ای از ارتفاع حدود ۱۶۰ سانتی‌متری شروع می‌شود. بخشی از کف و دیوار آن در زیر آوارها مدفون است. فضای اتاق‌ها دارای عرض کم حدود ۲ متر است و با دیوارهای ۸۰ سانتی‌متری این فضاها از هم جدا شده‌اند. این دیوارها پایه قوس دو فضا را تشکیل می‌دهند. این

است و رودخانه آب شیروان از شمال و شرق آن در جهت غربی-شرقی عبور می‌کند. ابعاد آن ۱۵۰ متر شمال-جنوبی و ۱۱۰ متر شرقی-غربی و ارتفاع آن حدود ۱۵ متر است، بالای آن به صورت تخت، بقایای دیوارها و پی‌هایی که از لاشه‌سنگ و ملات گچ نیم‌کوب ساخته شده در محدوده‌ای به وسعت حدود ۴۶×۴۰ متر قابل مشاهده است که ضخامت دیوارهای برون‌زده آن بین ۱۰۰ تا ۱۲۰ سانتی‌متر است. این محوطه شاید ارگ‌نشین و مرکز اداری بوده که استین وسعت آن را ۱۶۰ یارد (حدود ۱۴۴ متر) نوشته است. در میان علف‌های بلند دامنه آن تعدادی سفال شکسته ساده به‌دست آمد (Stein, 1940: 229) (تصویر ۱۱). آثار دیوار و بناهای خشتی نیز در این محوطه گزارش شده است (دومورگان، ۱۳۳۹: ۲۵۰). از بالای آن ویرانه‌های شهر شیروان دیده می‌شود.

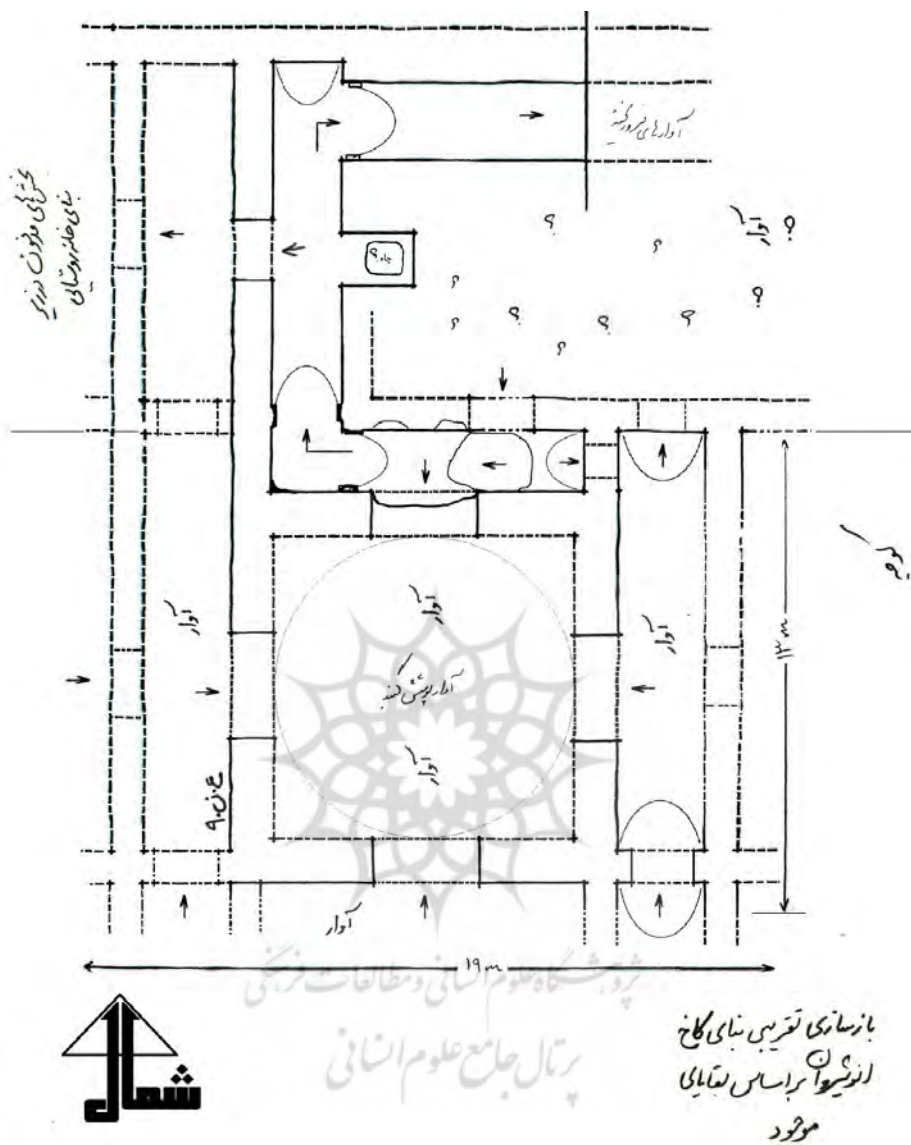

تصویر ۱۳. یکی از آسیاب‌های آبی کلان
Fig. 13. One of the Ancient Watermill in Kalan

شهر شیروان با شهر دره‌شهر و رودبار یاد کرده‌اند (لسترنج، ۱۳۶۷: ۲۱۸؛ ۲۳۰؛ Stein, 1940: 226, 230)، که نشان می‌دهد این دو شهر در یک دوره تأسیس شده‌اند و در ساخت آنها از یک الگوی معماری و شهرسازی استفاده شده، خانه‌ها معمولاً شامل یک طبقه، تاق‌دار که با گچ اندود شده‌اند (دومورگان، ۱۳۳۹: ۲۵۱؛ De Morgan, V.4.pt. 2, 1897: 221 fig. 365-366). سنگ سازه‌های شهر شیروان از کناره‌های رودخانه شیروان آورده شده‌اند. گچ مورد نیاز نیز در شهرهای شیروان و سیمره از کوه‌ها و تپه‌های اطراف تأمین شده است. سقف بناهای هر دو شهر یاد شده از قلوه‌سنگ و ملات گچ به صورت گنبدی یا با تاق‌های هلالی ساخته شده‌اند. امروزه آثار فراوانی از قوس‌ها و انحنا تاق‌ها در ویرانه‌ها و نیز سایه‌روشن‌هایی از شیوه خیابان‌بندی و کوچه‌ها و سیستم شبکه ارتباطی در بافت شهری مشهود است، که به روشنی می‌توان ظواهر برجسته‌ای را

موضوع شاید برای استحکام پوشش گهواره‌ای و تسهیل در ساخت بوده و به احتمال دره‌هایی برای ارتباط فضاهای پیش‌گفته در این دیوارها تعبیه شده است. همچنین در دیواره انتهایی این اتاق‌ها تاقچه‌هایی کم‌عمقی با پوشش قوسی برای گذاردن اشیاء ایجاد کرده‌اند (تصویر ۱۲). در پایین‌دست و در کرانه رودخانه و مشرف به شالیزارها که ارتفاع آن پایین‌تر از سراب که‌لان است؛ بقایای آسیاب‌های قدیمی و میل انتقال آب آنها وجود دارد که از لاشه‌سنگ و گچ نیم‌کوب ساخته شده‌اند. این آسیاب‌ها همزمان با شهر شیروان ساخته و مورد استفاده بوده‌اند که امروز بقایای اندکی از آنها باقی مانده است (تصویر ۱۳).

مقایسه معماری شیروان با بناهای ساسانی
مورخان، جغرافی‌دانان و باستان‌شناسان از شباهت

تصویر ۱۴. پلان بخشی از بنای قصر انوشیروان براساس شواهد بازمانده
Fig. 14. Plan of a part of Anoushirvan Palace based on Remaining Data

است که دو سبک را که به دنبال هم استمرار می یابد در کنار هم با علت های تغییر نشان می دهد (کامبخش فرد، ج ۳، ۱۳۶۸: ۴۶). این وضعیت و سبک به ویژه در مصالح و شیوه معماری شیروان نیز ملاحظه می شود، اما در اینجا اثری از تاق های

از پوشش سقف های گنبدی با مصالح قلوه سنگ، ساروج و گچ در هر قسمت مشاهده کرد. در خیلی موارد تاق های جناقی حاکی از تغییراتی در شکل معماری از ساسانی به اسلامی است. ولی این دگرگونی ها و سبک جدید در دره شهر عارضه ای

تصویر ۱۵ الف. ب. آثار بخش‌های بنای قصر انوشیروان و ورودی دالان‌های زیرین
Fig. 15a.b. The Remaining parts of Anoushirvan Palace

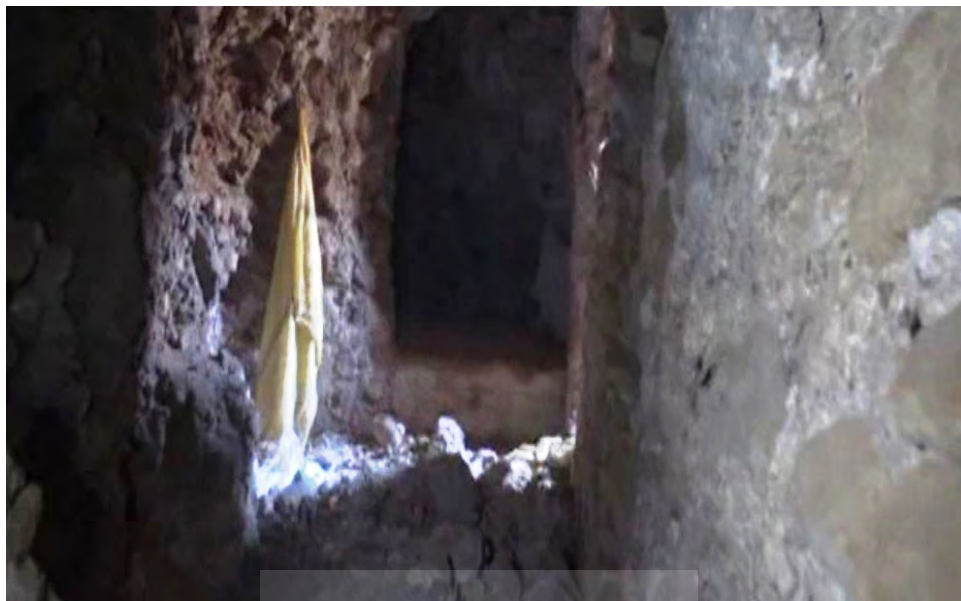

تصویر ۱۶. یکی از اتاق‌های بنای قصر انوشیروان در که‌لان

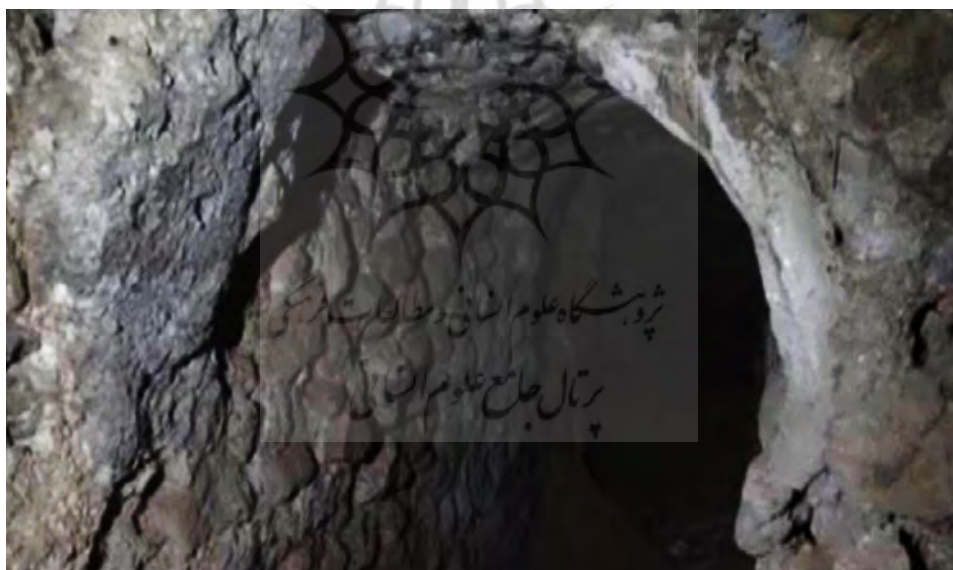
Fig. 16. A Room of Anoushirvan Palace in the Kalan Village

حفاظت و نگهداری از شهر ساخته شده است. معماری این شهر با شهر سیمره، جولیان آبدانان (نوراللهی، ۱۳۹۹: ۶۲)، دربند بدره، بیشاپور فارس (بنگرید به گیرشمن، ۱۳۷۸)، ایوان کرخه و بناهای قصر شیرین (بزئوال، ۱۳۷۹: ۱۹۷-۲۰۵) و از نظر سبک معماری، تاق‌های هلالی و نوع مصالح قابل مقایسه است.

جناق‌ی که حاکی گذر از ساسانی به اسلامی باشد و کوچه‌بندی منظم دیده نمی‌شود. بر سر راه شیروان به سمت غرب در محل گردنه مله‌گه‌ون که مشرف به شهر شیروان است یک قلعه سنگی (قلاجوق) دیده می‌شود که به‌عنوان محل دیده‌بانی و حفاظتی کاربرد داشته است. شبیه این بنا در ارتفاعات دامنه کبیرکوه در جنوب شهر دره‌شهر وجود دارد که برای

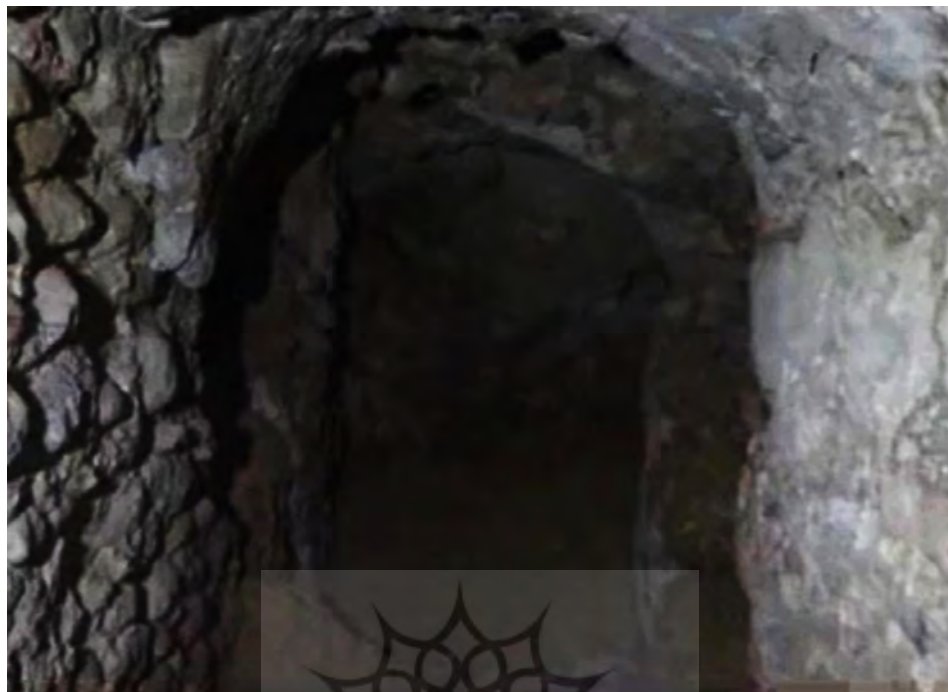
تصویر ۱۷ الف. دالان‌هایی مشابه توصیفات استین پیرامون قصر انوشیروان
Fig. 17a. Corridors Similar to Stein's Observations around Anoushirvan

تصویر ۱۷ ب. بخشی از دالان زیر قصر انوشیروان مشابه توصیفات استین
Fig. 17b. The other Part of Corridors Similar to Stein's Observations around Anoushirvan

بناهای پراکنده در سطح روستای که لان (دامنه شیب) و گوراوه‌نوز باقی مانده است (تصویر ۱۳-۱۸، ۲۱، ب، ۲۳-۲۶). برای ایجاد پوشش‌ها از شیوه ویژه‌ای

شکل پوشش‌ها و مصالح: برای پوشش دالان‌ها از تاق‌های سهموی یا لوله‌ای استفاده شده که خوشبختانه بخش‌هایی زیادی از این پوشش‌ها در

تصویر ۱۷د. دالان‌هایی مدفون مشابه توصیفات استین در بقایای بنای قصر انوشیروان

Fig. 17c. Another part of Corridors Similar to Stein's Observations around Anoushirvan Palace

بود، گرچه دستاورد کوچکی است، اما بسیار جالب است. سبک یونانی-رومی را به شکلی شگفت‌آور منعکس می‌کند و نشانی از ضمختی مجسمه‌های سبک بیزانسی ندارد که من در توصیف ویرانه‌های تخت‌بستان از آنها صحبت کردم. قالب‌ها، اگرچه در مقایسه با قطر ستون بسیار کوچک هستند، برانزده و زیبا تزیین شده‌اند. گلوها سبک خوبی دارند و اگر در میان خرابه‌های ساسانی به این آوار برخورد نمی‌کردم، به گمان آن را متعلق به دوره اشکانی می‌دانستم (De Morgan, v.4, pt. 2, 1897: 365, fig. 218-220). نقش‌های تزیینی دوره ساسانی در دوره‌های بعد ادامه پیدا کرده که نمونه‌های فراوانی از گچ‌بری‌های ساسانی و قرن دوم و سوم هجری در کاوش‌های قلا گوری و دره‌شهر به‌دست آمده است (لک‌پور، ۱۳۸۹: ۱۹۱ و بعد؛ Hasanpur & Hash-emi, 2014: 1482-1488).

استفاده کرده‌اند بدین صورت که ابتدا قوس سهموی را ایجاد کرده، سپس در دو جانب بخش فوقانی این پوشش، دو تاق لوله‌ای کوچک‌تر ایجاد کرده‌اند. با این کار علاوه بر این که از سنگینی پوشش کاسته‌اند، بنا یا معمار می‌توانسته پوشش سقف را برای ایجاد فضاهای فوقانی، مسطح بسازد (تصویر ۲۱ب-ج). در بناهای این شهر مانند شهرهای دوره ساسانی از لاشه‌سنگ و گچ استفاده شده است. راولینسون به گچ‌بری داخل بناها اشاره کرده است که با توجه به اینکه امروزه از بین رفته‌اند، نمی‌توان درباره آنها اظهار نظر دقیقی کرد. اما دومورگان که ویرانه‌های شهر را به‌دقت بررسی و نقشه‌برداری کرده به گچ‌بری‌ها اشاره کرده و درباره آن می‌نویسد: در نمای بیرونی بناها از قالب‌های گچی اندکی استفاده شده، باوجود این، بقایای سرستون گچ‌بری شده‌ای (تصویر ۲۱الف) که به‌تازگی در اثر بارش زیاد زمستانی از دیواره کنده شده

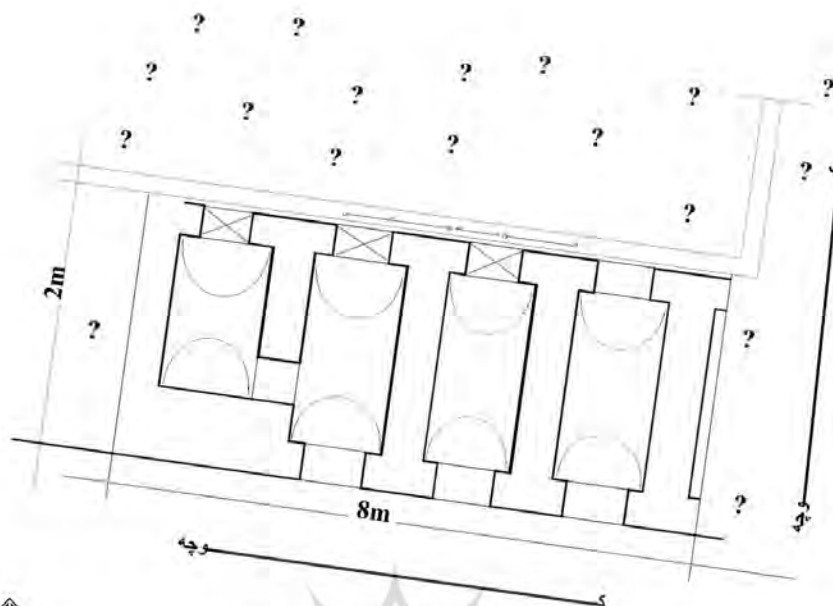
تصویر ۱۸. بنایی در شرق قصر انوشیروان
Fig. 18. A Building in the East of Anoushirvan Palace

آن باقی است. ساختمان تاق‌ها با هلال‌های ناقص مزین به تخته‌اند (اثر قالب و روبات‌های تخته‌ای بر قوس‌ها باقی مانده است). هنوز در بسیاری از بناها بقایای پیوندگاه‌ها و مفاصل این شکل‌ها دیده می‌شود. اسباب و ابزار خاص به معنی دقیق کلمه وجود ندارد. هرچند طرز قرارگیری مواد و مصالح بسیار منظم است (دومورگان، ۱۳۳۹: ۲۵۱). کوهستانی بودن منطقه و اقلیم منطقه در گذشته بر سبک معماری این شهر تأثیر گذاشته اما ساختمان‌های لاشه‌سنگی و محکم این شهر در برابر بلایای طبیعی و شرایط آب‌وهوایی نتوانستند مقاومت کنند و به مرور زمان از بین رفته‌اند (تصویر ۲۲-۲۶).

دلیل ویرانی و زوال شهر

نوشته‌های مورخان دربارهٔ ورود عرب‌ها به این

خانه‌های دوطبقه (با زیرزمین) با تاق‌های هلالی و به سبک معماری دوره ساسانی در قسمت‌های مختلف شهر بنا شده است. دیوارهای طبقات فوقانی مستقیم بر دیوارهای اتاق‌های پایین قرار دارند. تاق‌ها (تصویر ۲۱) از قلوه‌سنگ ساخته شده و با نوعی ملات ساخته شده از شن و گچ نیم‌کوب اندود شده است. لایه‌ای از ملات گچ نیز روی این بتن را پوشانده و بستری از ملات کف بالاخانه را تشکیل داده است (De Morgan, v.4, pt. 2, 1897: 364, fig. 217). اقلیم کوهستانی و شرایط جغرافیایی منطقه و ساخت‌وسازهای اخیر باعث تخریب بخش‌های زیادی از این شهر تاریخی شده است. به‌طورکلی تاق‌ها قوس بیضی-نیم‌دایره دارند. محور کوچک بیضی از سطح مستوی مبدأ می‌گذرد. اما درباره سقف‌های طبقات بالا آنها از چوب درست شده، آثار تیرهای

پلان بخشی از بنایی مخروبه
در سراو که لان

تصویر ۱۹. پلان بنایی در شرق قصر انوشیروان

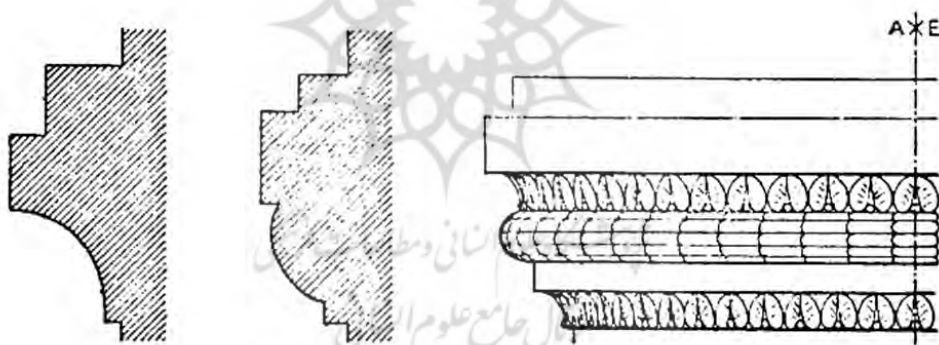
Fig. 19. Plan of Building in the East of Anoushirvan Palace

سوم هجری (۲۵۸ ه.ق.) شد وقوع زلزله شدید بوده است. در منابع تاریخی آمده زلزله چنان شدید بوده که باعث ویرانی ساختمان‌ها و منازل، باغ‌ها مزارع کشاورزی شده به طوری که تعداد بیست هزار نفر در این زمین‌لرزه کشته شدند (طبری، ج ۱۵، ۱۳۷۳: ۶۴۳۲؛ ابن اثیر، ۱۳۸۲: ۴۳۱۶؛ مسعودی، ۱۳۸۱: ۴۹-۴۸)، و همچنین در سال ۲۵۸ در اهواز و عراق بیماری وبا شیوع یافت که از ناحیه عسکر مکرم برخاسته و طولاً به قرقسیا از ولایت فرات و عرض به حلوان و حدود آن رسیده بود، این بیماری سبب مرگ و میر فراوانی در سیروان شد که در کاهش جمعیت و متروک شدن آن نیز مؤثر بوده است (حمزه اصفهانی، ۱۳۴۶: ۱۷۷). به نوشته مقدسی در قرن چهارم هجری، شیروان به صورت یک شهرک درآمد که حاکی از افول و کاهش رونق

ناحیه باهم اختلاف دارند. ولی تاحدودی اکثر آنان اعتقادی به تخریب و انهدام شهر توسط اعراب نداشته و بر این عقیده‌اند که لشکر عرب‌های مسلمان به سرداری میسر ابن ابومسلم با ساکنان ماسبذان و سیمره جنگیده و از دو جانب عده‌ای به هلاکت رسیده‌اند (ابن اثیر، ج ۴، ۱۳۸۵: ۱۵۱۸). از طرفی دیگر این ناحیه در طول تاریخ به زلزله‌خیزی معروف بوده و مسعودی در این باره می‌نویسد: ما بیشتر نقاطی را که به فراوانی و اهمیت زلزله معروف است دیده‌ایم، چون سیراف ساحل فارس که مابین دریا و کوه است و دیار صیمره از ولایت مهرجان قذق و ماسبذان از سرزمین جبال که در دامنه کوهی به نام کبر (گورکیو-کبیرکوه) است (مسعودی، ۱۳۸۱: ۴۸). بنابراین یکی از دلایلی عمده‌ای که باعث ویرانی و از رونق افتادن این شهر در قرن

تصویر ۲۰. بخشی از شهر شیروان که امروزه تخریب شده است.
Fig. 20. A Part of the Ancient Shirvan that has been Destroyed by Kalan Villager

تصویر ۲۱ الف. قالب‌های گچی نمای بیرونی و سرستون گچی به دست آمده از شیروان (De Morgan, 1897: fig. 218-220)
Fig. 21a. Plaster Molds and Decorations Obtained from Shirvan (De Morgan, 1897: fig. 218-220)

منطقه (شهبازی، ۱۳۸۵: ۹۸) - که تا حدود قرن پنجم هجری از مراکز پر رونق منطقه بوده است - و به وجود آمدن چند محوطه استقرار متعلق به قرن ۴ و ۵ هـ. در دشت آسمان‌آباد و دشت چرداول و ایوان انعکاس یافته است (نوراللهی، ۱۳۸۲؛ نوراللهی، ۱۳۸۴ الف:

این شهر دارد، می‌توان این امر را ناشی از این حوادث دانست. به‌طوری‌که بعد از این حوادث هیچ‌گاه این شهر به رونق سابق دست نیافت و عده‌ای از بازماندگان آن به احتمال جذب شهر سیمره (دره‌شهر) شده (لسترنج، ۱۳۶۷: ۲۱۸)، این موضوع در افزایش استقرارهای اسلامی این

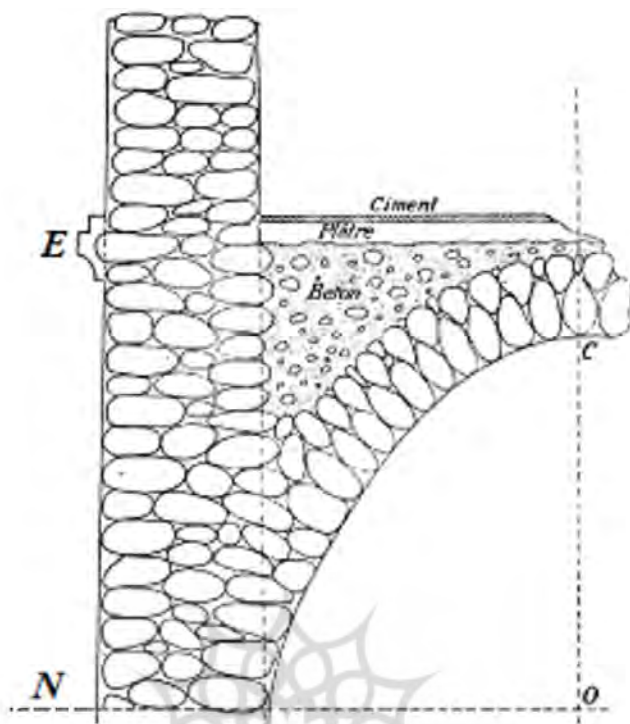
تصویر ۲۱.ب. شیوه تاق‌زنی برای کاهش سنگینی بار پوشش بناها
Fig. 21b. The Arching Style to Reduce of the Monuments Covering Weight

مسکنت کرد (طبری، ج ۲، ۱۳۶۲: ۶۲۹). در این احوال پیروز کوشید تا با اقداماتی از جمله کاستن مالیات و کمک به مردم از خزانه دولت و اجبار اشراف برای دستگیری از مردم تا حدودی از فشار بر مردم کاسته و امور را تسهیل کند (بنگرید به مسکویه رازی، ج ۱، ۱۳۸۹: ۱۵۶) و در زمان جانشین پیروز یعنی بلاش اقدامات وی پیگیری شد ولی با مخالفت سپاهیان و اشراف و بزرگان روبه‌رو شد که اقدامات وی عقیم ماند، سرانجام وی را برکنار کردند و قباد پسر پیروز در سال ۴۸۸ میلادی جانشین وی شد (پیگلوسکایا، ۱۳۷۲: ۴۱۴-۴۱۵). در این سال‌های قحطی و گرسنگی جنبش مزدک با توجه به اصل برابری که از اصول اولیه این جنبش بود و بعدها به اصل جبری تعالیم و آیین مزدک بدل شد، مورد حمایت و اقبال وسیع مردم قرار گرفت (بنگرید به پیگلوسکایا، ۱۳۷۲:

۱۷۸-۱۷۹) و عده دیگر به زندگی کوچ‌نشینی و نیمه‌یکجانشینی روی آوردند.

شیروان و جنبش‌های اجتماعی-سیاسی

در سده پنجم میلادی به‌ویژه در دوره پیروز ساسانی و بعد از آن جنبش‌های اجتماعی مختلفی هم‌زمان با سایر مناطق در استان ماسبذان به مرکزیت شیروان رشد یافت که ریشه در نابسامانی‌های اقتصادی و اجتماعی داشت. زیرا در این دوره شاهان ساسانی درگیر جنگ‌های متعدد طولانی بودند که مستلزم صرف هزینه‌های فراوان بود و بر شکاف‌های طبقاتی و فقر و مشکلات اقتصادی بیش‌ازپیش می‌افزود. اوج این نابسامانی‌ها در دوره پیروز بود که فلاکت‌های طبیعی زیادی گریبانگیر مردم شد. به‌طوری‌که کمبود محصول، قحطی و گرسنگی توده‌های مردم را دچار فقر و

تصویر ۲۱ ج. شیوه اتصال قوس به دیوارهای فوقانی و کف سازی طبقه بالا (De Morgan, 1897: fig. 217).
Fig. 21c. The Connecting Style of Arched Vault to the Wall and Upper Floor (De Morgan, 1897: fig. 217).

می گرفتند که یارای مقاومت نبود و قباد را به ترویج این روش واداشتند و به خلع تهدید کردند، چیزی نگذشت که کس فرزند خویش نشاخت و فرزند، پدر خویش ندانست و هیچ کس مالک چیزی نبود (طبری، ج ۲، ۱۳۶۲: ۶۴۰). بعد از روی کار آمدن خسرو انوشیروان، مزدکیان به شدت سرکوب شدند (بنگرید به ابن مسکویه، ج ۱، ۱۳۸۹: ۱۶۸؛ بلعمی، ۱۳۳۷: ۱۵۲) و با انجام برخی اصلاحات توانست تا حدود زیادی اوضاع را سامان دهد (بلعمی، بی تا: ۱۶۹-۱۷۰)، اما مزدکیان پس از شکست، مخفیانه به فعالیت خود ادامه دادند چنانکه به غیر از آذربایجان، اصفهان، مهرجانقذق و ماسبدان از دیگر مراکز خرم دینان در دوره های نخستین اسلام بوده اند. هرج و مرج ناشی از یورش عرب های مسلمان فرصتی را پدید

آورد (کلیما، ۱۳۷۱: ۱۶۳). مزدک در سال ۴۷۷-۴۷۸ میلادی همزمان با دهمین سال شاهی قباد جنبش و آیینش را آغاز کرد و قباد به حمایت از آن برخاست. مزدک در این زمان به کواد پیشنهاد و توصیه کرد که در انبارهای غله را به روی قحطی زدگان بگشاید (پیگلوسکایا، ۱۳۷۲: ۴۱۶). جنبش در سایه حمایت شاهنشاه گسترش یافت. مزدکیان کوشیدند از اغنیا بازستانند و به بی چیزان و نیازمندان بدهند. مردم پیرامون مزدک و یارانش گرد آمدند و به حمایت از وی برخاستند. بنا به نوشته مخالفان مزدک، طرفداران این جنبش چنان نیرومند شدند که در ضبط کاخ ها، خانه ها، خواسته وزن دیگران جرئت و جسارت یافتند و کسی مانع آنان نمی شد. طبری در این باره می نویسد: تا آنجا به خانه کسان در می شدند و خایه و زن و مال

تصویر ۲۲ الف. دیوار و پی بناهای شهر شیروان در روستای کهلان
Fig. 22a. Wall and Foundations of Shirvan in Shirvan village

اجتماعی و اقتصادی مردم که با برافتادن ساسانیان نه تنها بهبود نیافته بود بلکه بسیار وخیم تر شده بود در رشد دوباره این قیام مؤثر بود (خسروی، ۱۳۵۸: ۶۵-۶۶ و ممتحن، ۱۳۷۱: ۱۰۵-۱۰۶).

آورد تا پیروان مزدک که در اختفا به سر می بردند، تجدید سازمان کنند و فعالیت خویش را دوباره از سر بگیرند (خسروی، ۱۳۵۹: ۸۹؛ یارشاطر، ۱۳۶۲: ۱۵؛ نفیسی، ۱۳۳۵: ۱۱-۱۲) و شرایط

تصویر ۲۲ ب. دیوار و پی بناهای شهر شیروان در روستای کهلان
Fig. 22b. Wall and Foundations of Shirvan in Kalan village

تصویر ۲۳ الف. بنای مدفون با تاق‌های گهواره‌ای زیر روستای کهلان
Fig. 23a. Buried Monument with Arch Vaults under Kalan village

ابومسلم خراسانی شکل گرفته بود، پیوستند و در فروپاشی امویان نقش مهمی ایفا کردند. اما از آن ترفه‌ای نبستند. از دلایل دیگر گرایش و پذیرش

در همین دوران کردهای این ناحیه در کنار این جنبش، به امید تغییر به‌طور فعالانه‌ای به نهضت سیاسی که ضد امویان به سرداری

تصویر ۲۳ب. بنایی مدفون با تاق‌های گهواره‌ای زیر روستای که‌لان
Fig. 23b. Buried Bulding with Arch Vaults under Kalan Village

دست‌اندازی و ضبط اموال و دارایی و زمین‌های کشاورزان و دهقانان و افراد بومی^۱ همراه بود (بنگرید به ابن‌اثیر، ۱۳۶۵: ۲۱۶-۲۱۷؛ بلاذری، ۱۳۶۷: ۴۳۵؛ میرفطروس، ۱۳۶۹: ۵۸-۵۷)، عامل دیگر در سیاست‌های حکیمانه‌ای بود که خرم‌دینان در پیش گرفتند (طوقش، ۱۳۸۳: ۱۵۶). نیز در پیوستن گسترده اهالی این نواحی به خرم‌دینان مؤثر بوده است. البته نباید از نظر دور داشت که در کنار این عوامل، عامل سیاسی برای رهایی از سلطه بیگانگان نیز مؤثر بوده است.^۲ زیرا مردمان این ناحیه که از دوره ساسانی پیرو

آیین مزدک و بعدها آیین خرم‌دینی از جانب مردم ماسبدان و شهرهای آن از جمله شیروان، اریو حان و الرز را می‌توان در شیوه معیشت آنها دانست که دارای ساختار عشیره‌ای و فامیلی مستحکم بود، که جزء جداناپذیر آن روحیه همیاری و همکاری گسترده در امر کشاورزی، دامداری و کوچ‌نشینی است. این بستر مناسبی جهت پذیرش جنبش مزدکی-خرمدینی را فراهم ساخت که بر برابری، عدالت و کمک به هم‌نوع استوار بود. از طرف دیگر مهاجرت و جایگزینی قبایل عرب با مردمان بومی بعد از پیروزی که معمولاً همراه با

^۱ برخی از نواحی را با زور و جنگ گرفتند که «عنوه» گفتند و برخی دیگر را با صلح، که به آن مصالحه می‌گفتند. زمین‌هایی را که به زور می‌گرفتند، غنیمت دانسته چهار پنجم میان جنگجویان تقسیم کرده و یک‌پنجم آن متعلق به حکومت مرکزی خلافت بود. در هر دو صورت دیگر کشاورزان و برزگران صاحب و مالک زمین نبودند (نفیسی، ۱۳۳۵: ۳۶۷-۳۶۸). عرب‌های فاتح، زمین‌های حاصلخیز را تصرف و غصب کرده و مالکان قدیمی آنها را در ازای خورد و خوراک به بندگی و بیگاری در روی زمین می‌گرفتند (توفیق، ۱۳۹۳: ۲۵-۲۶).
^۲ این نهضت‌ها به مدت بیش از یکصد و پنجاه سال با عنوان‌های مختلف (خرمدینی و بازگشت به آیین نیاکان) کوشیدند تا سرزمین خود را از زیر سلطه بیگانه رها سازند (نفیسی، ۱۳۳۵: ۱۱-۱۲؛ و بنگرید به پرویز، ۱۳۴۵: ۷۷). شک و گمانی در این نیست که کردان جبال (چپاکان) و شهر زور (شاره زور) بخش مهمی از سپاهیان ابومسلم خراسانی را تشکیل دادند و همچنین در حد فراوانی به لشکریان عباسی پیوستند تاجایی که تعدادشان به پنج هزار تن می‌رسید (ابن‌اثیر، ج ۷، ۱۳۸۱: ۳۲۸۱-۳۲۸۲؛ توفیق، ۱۳۹۳: ۵۴).

تصویر ۲۴. تاق قوسی ساخته شده از لاشه سنگ و گچ نیم کوب
Fig. 24. An Arch Made of Rubble and Plaster Mortar

بعضی را دیدیم که درباره زنان به اباحه معتقد بودند، البته در صورتی که زن خود رضایت داشته باشد. ایشان هر چیزی که مایه لذت نفس و کشش طبع باشد، در صورتی که مایه زیان کسی نشود، مباح می دانند (مقدس، ج ۴-۶، ۱۳۷۴: ۵۷۵-۵۷۶).

در سده اول هجری که ایران در آتش حمله عرب ها می سوخت جنبش های اجتماعی و مذهبی کمتر فضایی برای ابراز وجود داشتند. با فروکش کردن این یورش ها مزدکیان و دیگر گروه ها توانستند خود را باز یابند.^۱ چنانچه در اوایل سده دوم هجری شاهد بروز جنبش های اجتماعی خرم دینان در منطقه جبال به ویژه در ماسبدان و مهرگان گدگ و دیگر نواحی هستیم. این جنبش

آیین مزدک بودند دارای روحیه ای عدالت خواهانه و مسالمت جو بوده اند. در کتاب آفرینش و تاریخ آمده است: ایشان فرقه ها و اصنافی هستند، جز اینکه همگان یک رای و هم عقیده اند بر قول به رجعت و ایشان به تغیر نام و تبدیل جسم عقیده دارند، معتقدند که تمام پیامبران، با اختلافی که در ادیان و شاریعشان هست، همه یک روان و یک جان را احراز کرده اند. معتقدند که وحی هیچ گاه بریده نمی شود و هر صاحب دینی در نظر ایشان بر حق است و مصیب. نهاد دین ایشان عقیده به روشنی و تاریکی است و هر کس را از ایشان در سرزمینشان، ماسبدان و مهر جانتقدق، دیدیم همگان در نهایت مراعات پاکیزگی و پاکی بودند و با مردم به مهربانی و نیکی برخورد می کردند.

^۱ زنداغه (زندیقان) (ابن العبري، ۱۳۶۴: ۱۹۰) و ازارقه از دیگر گروه هایی است که در این ناحیه طرفدارانی داشتند و علیه حکومت دست به شورش زدند (مستوفی، ۱۳۳۹: ۲۷۱). در منابع تاریخی به این نهضت های دامنه دار که به صورت پوسته به وسیله کردان علیه عوامل بیگانه ادامه داشت با عنوان کفار و شورشی و یاغی و راهزن و غیره یاد شده است. این شیوه برخورد در منابع دینی و تاریخی و ادبی این دوران آشکارا دیده می شود (بنگرید به توفیق، ۱۳۹۳: ۶۵-۸۵؛ پرویز، ۱۳۴۵: ۷۷-۷۸).

تصویر ۲۶. یکی از انبارهای شهر شیروان بعد از پاکسازی

Fig. 26. The Storage from Ancient Shirvan

مردم ماسبذان و مهرجان‌گدگ به همراه گروهی از مردم جبال، همدان و اصبهان شورش کردند و سرکوب شدند (طبری، ج ۱۳، ۱۳۸۰: ۵۷۹۹-۵۸۰۰). سپس در سال ۲۲۳ هـ جنبشی دامنه‌دار آغازیدند که به مدت بیست سال تداوم یافت و پس از این سرکوب‌ها این جنبش که علاوه بر جنبه‌های اجتماعی-اقتصادی، جنبشی علیه سلطه بیگانه به شمار می‌رفت^۱ تا حوالی سال ۳۰ هـ نیز دامنه یافت (نقیسی، ۱۳۸۴: ۲۲). این قیام و جنبش تا

که در زمان خلیفه المهدی (خلیفه سوم عباسی) در سال ۱۶۲ هـ شروع و سرکوب شد، دوباره در سال ۱۷۱ هـ و سپس چندین بار در سال‌های ۲۰۰ و ۲۱۲ و ۲۱۸ هـ علیه سلطه عباسیان شوریدند، ولی ناکام ماندند (مستوفی، ۱۳۳۹: ۳۱۵-۳۲۲). در مقابله و شورش‌ها علیه خلفای عباسی، آنان سپاه عباسی را در گذرگاه‌های کوهستانی محاصره و درهم می‌شکستند (طوقش، ۱۳۸۳: ۱۵۷). در همین سال همزمان با خلافت معتصم عباسی،

^۱ در زمان الواثق بالله به سال ۲۳۱ هـ کردهای جبال (شیروان، مهرگان‌گدگ و دیگر نواحی این منطقه) علیه خلیفه عباسی دست به

تصویر ۲۷. مهری ساسانی به دست آمده از شیروان
Fig. 27. Sasanin Seal from Shirvan

به نظر می‌رسد همان زمینه‌هایی که در این مناطق سبب شکل‌گیری جنبش مزدک شده بود با آمدن عرب‌ها همچنان وجود داشتند، از جمله واگذاری زمین‌های کشاورزی به عنوان اقطاع به عرب‌های مهاجر و خراج‌های سنگین که در کتاب الخراج و فتوح البلدان به آنها اشاره رفته است. این عوامل در کنار عوامل سیاسی به‌ویژه حاکمان تازه که بیگانه بودند، جنبه سیاسی-مذهبی به این جنبش داد. این جنبش هرچند در زمان‌هایی دچار سرکوب شدید شد، در سکوت و خفا به حیات خود ادامه داد. به‌طوری‌که پیروان خرم‌دینان-مزدک- در قرن دهم (چهارم هـ) هنوز در بعضی از نواحی (آذربایجان، برج، کرج، ماسبدان) زندگی می‌کردند و چندین پناهگاه مستحکم نیز در اختیار داشتند. علی‌بن‌بویه در سال ۹۳۳م.

قرن ششم هجری یعنی زمان مُسْتَرشد بالله هنوز ادامه داشته که در جوامع الحکایات به آن اشاره شده است: در عهد مسترشد جماعت خرم‌دینان در بلاد آذربایجان نشسته بودند و فساد می‌کردند و نوایر شر و فتنه می‌افروختند. مسترشد از جهت جهاد و قطع فساد ایشان به نفس خود حرکت فرمود و با لشکر جرار به طرف آذربایجان رفت و طایفه‌ای از ملاحده ناگاه بر وی پیدا شدند و او را بگرفتند و کارد زدند و هلاک کردند. روز پنجشنبه هفدهم ذی‌القعدة سنه تسع و عشرين و خمس مائه (۵۲۹هـ) زایت حیات او سرنگون گشت و دامن دیده اعیان و ارکان دولت او پر خون گشت و او هفده سال و شش ماه و بیست روز خلیفه بود، ولایت او روز دوشنبه بود، هفدهم ماه شوال سنه ست و ثلاثین و اربع مائه (۴۳۶هـ) (عوفی، ۱۳۷۴: ۳۲۵؛ نفیسی، ۱۳۸۴: ۲۳).

شورش زدند، ولی بی‌رحمانه به دست وصیف ترک سرکوب شدند و بسیاری از آنان به بردگی گرفته شدند (ابن اثیر، ج ۹، ۱۳۸۱: ۴۰۸۵).

پوشش در میان پایی‌ها و گروه‌های دیگر نیز اشاره شده که بیشتر به کشاورزی می‌پردازند (فیلبرگ، ۱۳۶۹: ۲۶۳). این نشان می‌دهد بسیاری از باورهای مهری، زرتشتی، مزدکی و خرم‌دینان هنوز میان مردمان و گروه‌های مذهبی در این منطقه رایج است.

برآیند

استان جبال به‌طورکلی شامل غرب ایران است که امروزه دربرگیرنده استان‌های ایلام، همدان، کرمانشاه، لرستان و بخش‌های مرکزی، زنجان و کردستان می‌شده است. این منطقه جزو قلمرو کاسی‌ها بوده که قبایلی جنگجوی بودند و در دوره هخامنشی و سلوکی، ماساباتیکه خوانده می‌شده و در اواخر دوره سلوکی و اوایل دوره اشکانی جزئی از قلمرو الیمایی و دوره اشکانی و جزئی از پهل‌ه و در دوره ساسانی جزئی از کوست خوربران از کوست‌ها یا اقلیم‌های چهارگانه‌ای بوده است که دارای اسپهبدی ویژه بوده و از طرف شاهنشاه تعیین می‌شده است. در دوره پساساسانی این ناحیه را جبال (کوهستان) می‌گفتند و همان تقسیم‌بندی که در دوره ساسانی وجود داشت را دوباره استفاده کرده و همان نظام اخذ مالیات و مالکیت اراضی را که در آن دوره معمول بود برقرار ساختند.

این ناحیه یعنی جبال و به‌طور اخص ماسبدان یا ماسبدان در دوره ساسانی یکی از مراکز جمعیتی بوده و جنبش اجتماعی مزدکیان نیز در این ناحیه رشد کرده و طرفداران فراوانی داشته است که بعد از سرکوبی این جنبش، جنبه مذهبی و سیاسی یافت و با آمدن اعراب و تصرف این ناحیه در قرن اول هجری - که با اسکان قبایل و جمعیت‌های عرب‌های مهاجر در این مناطق که با تصرف زمین و اموال بومیان همراه بود - خود را در کالبد خرم‌دینان یا خرمیه نشان داد و به‌گواه مورخان تا چندین قرن (۱۶۰-۵۲۹ هـ) ادامه

(۳۱۱ هـ) بعضی از این قلاع را به تصرف خود درآورد و برخی از آنها در سال‌های هفتاد، قرن دهم میلادی توسط امیر آل‌بویه عضدالدوله به عابدبن علی واگذار شد (کلیم، ۱۳۷۱: ۸۵).

مسعودی درباره خرم‌دینان و شعب آن نوشته است: در سال ۳۳۲ هـ بیشتر فرقه خرمیان از فرقه کردکیه و لودشاهیه هستند و این دو فرقه از همه خرمیان شناخته شده‌تر هستند، بابک خرم‌دین که در آذربایجان و آران برضد مأمون و معتصم قیام کرد از آنها بود. وی ضمن برشمردن مراکز اصلی خرم‌دینان از سیروان، صیمره و اریوجان ماسبدان و دیگر نواحی به‌عنوان مراکز و پیروان خرمیه نام برده است (مسعودی، ج ۲، ۱۳۸۲: ۲۹۷). خرم‌دینان به دو گروه عمده تقسیم می‌شده‌اند، این‌ندیم در این باره می‌نویسد: خرم‌دینان گروه اول که معروف به محمره [سرخ جامگان] بودند در دامنه جبال واقع بین ارمنستان و آذربایجان و دیلم و همدان و دینور و اصفهان و اهواز به‌سر می‌بردند و به مزدک اعتقاد داشتند. اینان از استبداد و ظلم و ستم دوری می‌جستند و نسبت به هم‌نوع خود مهربان بودند و به آدم‌کشی و آزار دیگران دست نمی‌آلودند. اما گروه دوم را پیروان بابک می‌نامیدند. این جماعت از قتل نفوس و تصرف اموال دیگران خودداری نمی‌کردند (این‌ندیم، ۱۳۸۱: ۱۹۲-۱۹۳). گروه اول در ماسبدان و مهرجان‌قذق ساکن بوده‌اند. می‌توان مشعشعیان (نوربخشیان) زاگرس که بعدها در این منطقه تشکیل شد را ادامه همین جنبش مذهبی دانست. همچنین نوشته‌های سفرنامه‌نویسان اروپایی که طی دو قرن اخیر از این منطقه بازدید کرده‌اند، نشان از وجود جمعیت‌ها و اقلیت‌های مذهبی (اهل‌حق-یارسان) دارد که از لحاظ مذهبی دارای تساهل و تسامح بوده‌اند و مردم‌شناسان گزارش داده‌اند که نگهبانان شاهزاده احمد پلدختر همه عمامه قرمز بر سر دارند و همچنین به‌وجود این

شهر قابل قیاس با شهر سیمره بوده است. به علت قرارگیری شیروان در دره‌ای کوهستانی از نظر شهری دارای بافت فشرده و متراکم است و خانه‌ها دارای طبقه فوقانی و سردابه و با لاشه‌سنگ و گچ که به‌وفور در دسترس بوده، ساخته شده‌اند. بعد از ورود عرب‌ها به این ناحیه با وجود همه مصیبت‌ها شیروان باز رونق داشته است و ارتباطات تجاری و اقتصادی گسترده با مناطق همجوار چون بغداد، دینور، سیمره و دیگر نواحی داشته است. اما متروک شدن و ویرانی این شهر با توجه به پژوهش‌های جدید زمین‌شناسی و زلزله‌نگاری در این منطقه، حاکی از وقوع زمین‌لرزه‌هایی شدید در قرن سوم و چهارم هـ است که در نوشته مورخان اسلامی نیز به آن اشاره شده که شهر شیروان بر اثر عوامل طبیعی (زلزله) دچار زوال شده و باعث از بین رفتن اکثریت جمعیت شهر و ویرانی بناهای عمومی، مسکونی و شبکه‌های آبیاری، باغ‌ها و مزارع شده است، به‌طوری‌که بخشی از گروه‌های جمعیتی نواحی اطراف که در زمان رونق جذب این شهر شده بودند، پراکنده شده و یا به زندگی کوچ‌نشینی و نیمه‌کوچ‌نشینی روی آوردند، که خود بیانگر اوضاع ناخوشایند شیروان در این زمان یعنی قرن چهارم هـ است. در اوایل قرن پنجم با برانداخته شدن سلسله حسنویه کرد (آل حسنویه) به دست خاندان آل‌بویه و انقراض آل‌بویه به‌دست سلجوقیان و انتقال قدرت به شرق، دیگر در متن‌های تاریخی نامی از شیروان برده نمی‌شود. در پایان این شهر تختگاه استان ماسبدان ایالت جبال بوده که محدوده جغرافیایی آن از شرق به شاپورخواست و از غرب به بندجین و از شمال به دینور و جنوب به خوزستان محدود می‌شده که امروزه در برگیرنده شهرستان شیروان-چرداول، آبدانان، دهلران، دره‌شهر، ایوان، بدره و ایلام بوده است.

داشت و پس از آن خود، در قالب حکومت‌های چون نوربخشیان و غیره ادامه یافت و بازماندگان آنها تا حال حاضر در این ناحیه هنوز به حیات خود ادامه می‌دهند.

شهر شیروان تختگاه ماسبدان-زیر روستای که‌لان و گوراب- بوده است که چند عامل در گسترش و تداوم این شهر نقش داشته‌اند: نخست انتقال پایتخت از فارس به بین‌النهرین و انتخاب تیسفون به پایتختی و گسترش روابط تجاری و افزایش جمعیت و ثبات سیاسی که باعث توسعه شهرها و جذب جمعیت مناطق روستایی و عشایری شد. دیگری شرایط مساعد کشاورزی و اقلیمی این منطقه است، هرچند نوشته‌های مورخان مسلمان اطلاعات زیادی ارائه نمی‌دهند. بیشتر نوشته‌ها به محصولات کشاورزی و باغی و وضعیت محیطی آن پرداخته‌اند که حاکی از شرایط زیستی مساعد و مناسب این منطقه بوده، به‌طوری‌که شهری شکوفا با حدود ۱۰۰ تا ۱۲۰ هکتار وسعت بوده که بازتاب آن در بقایای تاسیسات شهری از قبیل برج و بارو، بازار و پی بناهای مسکونی و عمومی، پل‌ها و گذرگاه‌ها بر رودخانه آب شیروان بوده است. در همین دوران این شهر چنان توسعه می‌یابد که باعث جذب جمعیت‌های انسانی مناطق همجوار نیز می‌شد، به‌طوری‌که در بررسی‌های منطقه‌ای که در سال‌های اخیر انجام شده با کاهش استقرارهای مربوط در این برهه در مناطق مجاور روبه‌رو هستیم که این موضوع با رونق‌گیری و توسعه شهر شیروان و دیگر شهرهای ماسبدان قابل توجیه است. این آثار در کنار نوشته‌های مورخان و جغرافی‌دانان عرب شاهدهی است بر اینکه این شهر مرکز یکی از استان‌های ساسانی و همچنین یکی از مناطق مهم دوره ساسانی و دوره عباسیان است. از طرف دیگر با استناد به بررسی‌های باستان‌شناسی، آثار باقی مانده از

کتاب‌نامه | Bibliography

- آذرنوش، آذرتاش. (۱۳۸۵). چالش میان فارسی و عربی سده‌های نخست، تهران: نشر نی.
- Azarnoush, Azartash. (2006). *The challenge between Persian and Arabic in the first centuries*, Tehran: Nai publications.
- ابن اثیر. (۱۳۸۳). تاریخ کامل، ترجمه سیدحسین روحانی، تهران: انتشارات اساطیر.
- Ibn Athir. (2004). *Tarikh Kamil*, Translated by S. Hasan Rohani, Tehran: Asatir publication.
- ابن اثیر. (۱۳۶۵). الکامل، اخبار ایران، ترجمه محمدابراهیم باستانی پاریزی، تهران: نشر علمی.
- Ibn Athir. (1986). *Al-Kamil (Iran news)*, Translated by Mohammad Ibrahi bastani Parizi, Tehran: Elmi publications.
- ابن مسکویه الرازی، ابوعلی. (۱۹۸۷). تجارب‌الامم، الجزء الخامس، حقه و قدّم له ابوالقاسم امامی، تهران: دارسروش للطباعة والنشر.
- Ibn Miskawaih alrazi, Abu Ali. (1987). *The Tajarib al-umam*, edited by Abul-Qassem Emami, Vol.5, Tehran, Soroush publications.
- ابن مسکویه رازی. (۱۳۸۹). ترجمه تجارب‌الامم، ترجمه ابوالقاسم امامی، جلد ۱ و ۲، تهران: انتشارات سروش.
- Ibn Miskawaih Razi. (2010). *Tajarib al-umam*, Translated by Abul-Qassem Emami, Tehran: Soroush publications.
- ابودلف. (۱۳۵۴). سفرنامه ابودلف، ترجمه سید ابوالفضل طباطبایی، تهران: انتشارات زوار.
- Abu Dulaf. (1975). *Safarname Abu Dulaf*, Translated by S. A. tabatabae, Tehran: Zavar publications.
- ابوالفداء، عمادالدین اسماعیل. (۱۳۴۹). تقویم البلدان، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- Abu Alfeda, Emad aldin Ismail. (1970). *Taqwim alBuldan*, Translated by A.M. Ayati, Tehran: Bonyad i Farhang i Iran publications.
- ابوالقداره، غلام‌رضا خان. (۱۳۸۴). انیس‌المسافر، به کوشش و مقدمه علی‌محمد ساکی، فرهنگ ایران‌زمین، شماره ۳۰: ۲۵۹-۲۰۹.
- Abualghadare, gholamreza. (2005). *Anis Almosaf-er*, edited by Alimohammad Saki, Farhang I Iran Zamin magezin, No.30, pp.209-259.
- ابن‌العبری، غریغوریوس ابوالفرج بن اهرن. (۱۳۶۴). ترجمه تاریخ مختصرالدول، ترجمه محمدعلی تاجپور و
- حشمت‌الله ریاضی، تهران: انتشارات اطلاعات.
- Ibn al-Ibri, Grigorios Abu al-Faraj Bn Ahroun. (1985). *Translate of al-Mukhtasar fi-l-Duwal*, tra. by M.tajpour, H.riazi, Tehran: Itlaat publication.
- ابن‌حوقل. (۱۳۴۵). صورة الارض، ترجمه دکتر جعفر شعار، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ.
- Ibn Hawqal. (1966). *Surat Al-Ardh*, Translated by Jafar shaar, Tehran: Bonyad i Farhang i Iran publications.
- ابن‌خردادبه، عبیدالله بن عبدالله. (۱۳۷۱). المسالك والممالك، ترجمه سعید خاکرند، تهران: مؤسسه فرهنگی حنفاء.
- Ibn Khordadbeh, Ubaydallah ibn Abdallah. (1992). *Al Masalik w al Mamalik*, Translated by Saeed khakrand, Tehran: Hanfa publications.
- ابن‌خلدون، ابوزید بن محمد. (۱۳۸۳). العبر: تاریخ ابن خلدون، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- Ibn Khaldun, Abū Zayd ‘Abd ar-Rahīmān ibn Muḥammad. (2004). *al-Ibar: Tarikh Ibn Khaldun*, Translated by A. Ayati, Tehran: IHCS publications.
- ابن‌فقیه، ابوبکر احمد بن اسحاق همدانی. (۱۳۴۹). ترجمه مختصرالبلدان (بخش مربوط به ایران)، ترجمه ح. مسعود، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- Ibn al-Faqih, Aḥmad ibn Muḥammad Hamadani. (1970). *Moxtasr Al-Boldān*, Translated by H. Maseod, Tehran: Bonyad i Farhang i Iran publications.
- ابن‌اعثم کوفی، محمد بن علی. (۱۳۸۱). الفتوح، ترجمه محمد بن احمد‌مستوفی هروی، تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- Ibn Atham Kufi, Mohammad Bin Ali. (2002). *Al-Futuh*, Translated by Mohammad Bin Ahmad Mostofi Heravi, edited by Gh. Tabatabai Majd, Tehran: Elmi Farhangi Publications.
- ابن‌عتبه، جمال‌الدین احمد. (۱۳۶۳). الفصول فخریه، به اهتمام سیدجلال‌الدین محدث ارموی، تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- Ibn Anbe, Jalal aldin Ahamad. (1984). *Al Fosol al Fakhrye*, edited by S. J. Mohades Armavi, Tehran: Elmi Farhangi publications.
- ابن‌ندیم، محمد بن اسحاق. (۱۳۸۱). الفهرست، ترجمه

- Anas al Mahj w Hadaeq Alfaraj, edited By Y. Baig Babapur, Qom: Majma Zakhair Eslami. بلاذری، احمد. (۱۳۶۷). *فتوح البلدان*، ترجمه محمد توفیق، تهران: نشر نقره.
- Baladhuri, Ahmad. (1988). *Futuh al-Buldan*, Translated into Persian by Mohammad Tavakol, Tehran: Noqreh publications.
- بلعمی، ابوعلی. (۱۳۳۷). ترجمه تاریخ طبری (قسمت مربوط به ایران)، به اهتمام محمدجواد مشکور، تهران: کتابفروشی خیام.
- Balami, Abu Ali. (1958). *Tarikh-e Tabari (The part related to Iran)*, Translated into Persian by M.J. Mashkor, Tehran: Khayyam bookstore.
- بلعمی، ابوعلی. (بی تا). کارنامه ساسانیان (گزیده بخشی از تاریخ بلعمی)، به کوشش بدیع الله دبیری نژاد، اصفهان: کتابفروشی ثقافتی.
- Balami, Abu Ali. (-). *Karnameh Sasanian (excerpt from Balami's history)*, edited by B. Debirinejad, Thaghafi bookstore, Isfahan.
- بزنوال، رولان. (۱۳۷۹). فن آوری تاق در خاور کهن، ترجمه سیدمحسن حبیبی، تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- Besensval, Roland. (2000). *Technologie de la route dans l'orient ancien*, Translated into Persian by S.M. Habibi, Tehran: Cultural Heritage Organization.
- بیانی، شیرین. (۱۳۷۷). تیسفون و بغداد در گذر تاریخ، تهران: انتشارات جام.
- Bayani, Shirin. (1998). *Ctesiphon and Baghdad in the Passage of History*, Tehran: Jam Publications.
- توفیق، زرار صدیق. (۱۳۹۳). کرد و کردستان در روزگار خلافت اسلامی (۱۶-۶۵۶هـ/۶۳۷-۱۲۵۸م)، ترجمه محمدابراهیم محمدی، سندج: انتشارات علمی کالج.
- Tawfiq, Zarar Sedi. (2013). *Kurds and Kurdistan during the Islamic Caliphate (656-16 AH/637-637 AD)*, Translated into Persian by M. E. Mohammadi, Sanandaj: College Scientific Publications.
- پرویز، عباس. (۱۳۳۶). تاریخ دیالمه و غزنویان، تهران: انتشارات مؤسسه مطبوعاتی علی اکبر علمی.
- Parviz, Abbas. (1957). *Tarikh Diyalmeh and Ghaznavids*, Tehran: Ali Akbar Scientific Press Institute.
- پرویز، عباس. (۱۳۴۵). خرمیدینان و قیام بابک برای احیاء استقلال ایران، مجله بررسی های تاریخی، شماره ۱-۲: ۷۵-۸۸.
- محمدرضا تجدد، تهران: انتشارات اساطیر.
- Ibn Nadim, Moḥammad ibn Ishaq. (2002). *Al-Fihrist*, Translated by M. Tajadod, Tehran: Asatir publications.
- افشار سیستانی، ایرج. (۱۳۷۲). ایلام و تمدن دیرینه آن، تهران: انتشارات فرهنگ و ارشاد.
- Afshar Sistani, Iraj. (1993). *Ilam and its ancient civilization*, Tehran: Farhang va Ershad publications.
- افشار سیستانی، ایرج. (۱۳۶۶). نگاهی به ایلام، تهران: نشر هنر.
- A look at Ilam, Tehran: Afshar Sistani, Iraj. (۱۹۸۷). Honar publications.
- استارک، مادلین فریا. (۱۳۶۳). سفرنامه الموت لرستان و ایلام، ترجمه علی محمد ساکی، تهران: انتشارات علمی.
- Stark, Freya. (1984). *The Valleys of the Assassins, and Other Persian Travels*, Translated into Persian by A. Saki, Tehran: Elmi publications.
- استرابو. (۱۳۸۱). جغرافیای استرابو: سرزمین های زیر فرمان هخامنشیان، ترجمه همایون صنعتی زاده، تهران: بنیاد موقوفات ایرج افشار.
- Strabon. (2002). *Strabo's Geography: The Lands under Achaemenid Rule*, Translated into English Horacel Jones, tra. Translated into Persian By H. Sanati Zadeh, Tehran: Bonyad Moghofat I Afshar publications.
- اصطخری، ابواسحاق ابراهیم. (۱۳۴۰). المسالك و الممالك، به کوشش ایرج افشار، تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- Estakhri, Abu Ishaq Ibrahim. (1961). *Al Masalik w al Mamalik*, edited by Iraj Afshar, Tehran: Elmi Farhangi publications.
- ایزدپناه، حمید. (۱۳۵۰). آثار پاستانی و تاریخی لرستان، تهران: انتشارات انجمن آثار ملی، تهران.
- Izadpanah hamid. (1971). *Ancient and historical works of Lorestan*, Tehran: Society for the National Heritage of Iran publications.
- الادریسی، ابی عبدالله الشریف. (۱۴۲۲هـ/۲۰۰۲). نزهة المشتاق فی اختراق الآفاق، بورسعيد، القاهرة: مكتبة الثقافة الدينية.
- al-Idrisi, Abi Abdullah al Sharif al-Qurtubi. (2002). *Nuzhat al-Mushtaq fi Ekhtiraq al-Afaq, Port Said- Cairo: Library of Religious Culture.*
- الادریسی القرطبی، محمد بن عبدالله. (۱۳۹۱). انس المهج و حدائق الفرج، به کوشش یوسف بیگ باباپور، قم: مجمع ذخائر اسلامی.
- al-Idrisi al-Qurtubi, Abdullah Muhammad. (2012).

- Dimashqi, Shams al-Din al-Ansari. (1978). *Nukhbat ad-dahr fi ajab al-barr wa-al-bahr*, Translated into Persian by S.H. Tabibeyan, Tehran: Bonyad Farhangestan Adab va Honar Iran.
- دمورگان، ژاک. (۱۳۳۹). جغرافیای غرب ایران، ترجمه کاظم ودیعی، تبریز: انتشارات چهر.
- De Morgan, Jacques. (1960). *Mission scientifique en Perse (Geography of western Iran)*, Translated into Persian by Kadim vadie, Tabriz: Chehr publications.
- دینوری، ابوحنیفه احمد بن داود. (۱۳۶۸). اخبار الطوال، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: نشر نی.
- Dinawari, Abu Hanifa. (1989). *Akhbar al tiwal, tra by M.Mahdavi damghani*, Tehran: Nai publications.
- لسترنج، گای. (۱۳۶۷). جغرافیای تاریخی خلافت سرزمین‌های شرقی، ترجمه محمود عرفان، تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- Le Strange, Guy. (1988). *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia, from the Moslem Conquest to the Time of Timur*, Translated into Persian by M. Erfan, Tehran: Elmi Farhangi Publications.
- لک‌پور، سیمین. (۱۳۸۹). کاوش‌ها و پژوهش‌های باستان‌شناسی دره‌شهر (سیمره)، تهران: انتشارات پازینه.
- Lakpour, Simin. (2010). *Archaeological excavations and researches of Dareh Shahr*, Tehran: Pazine publication.
- لین پول، استانلی. (۱۳۹۰). طبقات سلاطین اسلام، ترجمه عباس اقبال آشتیانی، تهران: انتشارات اساطیر.
- Lane Poole, Stanley. (2011). *The Mohammedan Dynasties: Chronological and Genealogical Tables with Historical Introductions*, Translated into Persian by A.Eqal Ashteyani, Tehran: Asatir publications.
- ساکي، علی محمد. (۱۳۴۳). جغرافیای تاریخی و تاریخ لرستان، خرم‌آباد: انتشارات کتابفروشی محمدی.
- Saki, Ali Mohammad. (1964). *Historical Geography and History of Lorestan*, Khorramabad: Mohammadi Bookstore Publications.
- شهبازی، سیاوش. (۱۳۸۵). «تبیین گاهنگاری پیش از تاریخ دشت سیمره»، گزارش‌های باستان‌شناسی ۸، (ویژه‌نامه مجموعه مقالات همایش بین‌المللی باستان‌شناسی ایران: حوزه غرب، کرمانشاه، آبان ۱۳۸۵)، تهران: میراث فرهنگی، ۶۹-۱۰۶.
- Parviz, Abbas. (1966). "Khurramites and Babak's uprising to restore Iran's independence", *Journal of Historical Studies*, No. 1-2: 75-88.
- پرویز، عباس. (۱۳۵۱). قیام ایرانیان در راه تجدید مجد و عظمت ایران، تهران: نشر علمی.
- Parviz, Abbas. (1972). *The uprising of Iranians in the way of renewing the glory and greatness of Iran*, Tehran: Elmi publications.
- پورشریعتی، پروانه. (۱۳۹۸). افول و سقوط شاهنشاهی ساسانی، ترجمه آوا واحدی نوایی، تهران: نشر نی.
- Pourshariati, Parvaneh. (2018). *The Decline and Fall of the Sassanid Empire*, Translated into Persian by Ava Vahedi Navaei, Tehran: Nai publications.
- پیگولوسکایا، ن. (۱۳۷۲). شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان، ترجمه عنایت‌الله رضا، تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- Pigulevskaya, N. (1993). *Iranian cities during the Parthians and Sassanian era*, Translated into Persian by Enayat Allah Reza, Tehran: Elmi Farhangi publication.
- حمزه بن حسن اصفهانی. (۱۳۴۶). تاریخ پیامبران و شاهان، ترجمه جعفر شعار، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- Hamza bn hassan Isfahani. (1967). *Tarikh sini muluk al-arq wa al-anbiya*, Translated into Persian by Jafar Shoar, Tehran: Bonyad i Farhang i Iran publications.
- خسروی، خسرو. (۱۳۵۸). نظام‌های بهره‌برداری از زمین در ایران از ساسانیان تا سلجوقیان، تهران: انتشارات Khosrawi, khosraw. (1979). *Land exploitation systems in Iran from the Sassanids to the Seljuks*, Tehran: Shabgir publications.
- خسروی، خسرو. (۱۳۵۹). مزدک، تهران: نشر دنیای نو.
- Khosrawi, khosraw. (1980). *Mazdak*, Tehran: Don-yaye No.
- حسن قمی، حسن بن محمد. (۱۳۶۱). تاریخ قم، ترجمه حسن بن علی بن حسن بن عبدالملک قمی، تصحیح سیدجلال‌الدین طهرانی، تهران: انتشارات توس.
- Hassan Qumi, Hassan bn Muhammad. (1982). *Tarikh-i Qum (History of Qum)*, Translated into Persian by Hasan ibn Ali bn hasan abd almalek Qumi, ed. S.J. Tehrani, Tehran: Tos publications.
- دمشقی، شمس‌الدین محمد انصاری. (۱۳۵۷). نخبة الدهر فی عجائب البر والبحر، ترجمه سیدحمید طبیبیان، تهران: بنیاد فرهنگستان ادب و هنر ایران.

- کریستین سن، آرتور امانوئل. (۱۳۸۵). ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، تهران: صدای معاصر.
- Christian Sen, Arthur Emanuel. (2006). *Iran during the Sasanian era*, Translated into Persian by Rashid Yasmi, Seday Moaser publications.
- چوکسی، جمشید گ. (۱۳۸۱). ستیز و سازش، ترجمه نادر میرسعیدی، تهران: انتشارات ققنوس.
- Choksy, Jamsheed K. (2002). *Conflict and Cooperation: Zoroastrian Subalterns and Muslim Elites in Medieval Iranian Society*, Translated into Persian by Nader MirSaeedi, Tehran: Qaqnoos Publications.
- گروته، هوگو. (۱۳۶۹). سفرنامه گروته، ترجمه مجید جلیل‌وند، تهران: نشر مرکز.
- Grothe, Hugo. (1990). *Grote's travel book*, Translated into Persian by M. Jalil Vand, Tehran: Merkaz publications.
- کدار، آندره. (۱۳۷۷). هنر ایران، ترجمه سروش حبیبی، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- Godard, Andre. (1997). *Art of Iran*, Translated into Persian by Soroush Habibi, Tehran: Shahid Beheshti University Press.
- گیرشمن، رومن. (۱۳۷۸). بیشاپور، ترجمه اصغر کریمی، تهران: انتشارات پژوهشگاه.
- Ghirshman, Roman. (1998). *Bichapour*, Translated into Persian by Asqar Karimi, Tehran: C.H.N. publications.
- فرای، ریچارد. (۱۳۹۴). «تاریخ سیاسی ایران در دوره ساسانیان»، تاریخ ایران کمبریج (جلد سوم، بخش اول)، گردآورنده احسان یارشاطر، ترجمه حسن انوشه، تهران: انتشارات امیرکبیر: ۲۷۶-۲۱۷.
- Fry, Richard. (2014). "Political history of Iran during the Sassanid period (part.4)", In Ehsan Yarshater (ed.), *The Cambridge History of Iran* (vol.3, p.1: from the Seleucids to the collapse of the Sassanids), Translated into Persian by Hassan Anousheh, Tehran: Amirkabir Publications, 217-276.
- فقیهی، علی اصغر. (۱۳۸۴). تاریخ آل بویه، تهران: انتشارات سمت.
- Faqihi, Ali Asghar. (2005). *History of Al Boyeh*, Tehran: Semt Publications.
- فیلبرگ، کارل گونار. (۱۳۶۹). ایل پایی، ترجمه اصغر کریمی، تهران: انتشارات فرهنگسرای یساولی.
- Shahbazi, Siavash. (2006). "Explanation of pre-historic chronology of the Simareh Plain", Iranian Archeology Conference: West Sector, Tehran: Research Institute of Archaeology, 69-106
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۸۳). تاریخ طبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات اساطیر.
- Tabari, Muhammad Jarir. (2004). *The History of Tabari*, Vol. 1-15, Translated into Persian by A. Payandeh, Tehran: Asatir publications.
- طوقش، محمد سهیل. (۱۳۸۳). دولت عباسیان، ترجمه حجت‌الله جودکی، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
- Taghosh, Mohammad Sohail. (2004). *Abbasid government*, Translated into Persian by H. Jodki, Qom: Hozwa Research Institute and University.
- طوقش، محمد سهیل. (۱۳۸۰). دولت امویان، ترجمه حجت‌الله جودکی، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
- Taghosh, Mohammad Sohail. (2001). *Umayyad government*, Translated into Persian by H. Jodki, Qom: Hozwa Research Institute and University.
- کاتب بغدادی، قدامه بن جعفر. (۱۳۷۰). الخراج، ترجمه حسین قرچانلو، تهران: انتشارات البرز.
- Katib Baghdadi, Qudameh bin Jafar. (1991). *Al-Kharaj*, tra. by Hossein Qarchanlou, Tehran: Alborz publications.
- کلیما، اوتاکر. (۱۳۷۱). تاریخچه مکتب مزدک، ترجمه جهانگیر فکری ارشاد، تهران: انتشارات توس.
- Klima, Otakar. (1992). *Mazdak: History of a Social Movement in Sassanid Persia*, Translated into Persian by Jahangir Fekri Ershad, Tehran: Tos publications.
- کریمی، بهمن. (۱۳۲۹). راه‌های باستانی و پایتخت‌های قدیمی غرب ایران، تهران: انتشارات اداره کل باستان‌شناسی.
- Karimi, Bahman. (1950). *Ancient Roads and Old Capitals of Western Iran*, Tehran: Publications of the General Department of Archeology.
- کامبخش‌فرد، سیف‌اله. (۱۳۶۸). «دره‌شهر»، شهرهای ایران، ج ۳، به کوشش محمدیوسف کیانی، تهران: انتشارات میراث فرهنگی.
- Kambakhsh Fard, Saif Elah. (1989). "Dareh Shahr, In Mohammad Yusuf Kiani (ed.), *Iranian Cities*, Vol. 3, Tehran: Cultural Heritage publications.

- (1982). *Ahsan al-Taqaqim fi Marfat al-Aqalim*, Translated into Persian by Alinqi Manzavi, Vol.2, Tehran: Authors and Translators Company of Iran.
- مقدسی، مطهر بن طاهر. (۱۳۷۴). آفرینش و تاریخ، ترجمه شفیعی کدکنی، تهران: انتشارات آگه.
- Moghaddsi, Motahar bin Taher. (1995). *Creation and history*, Translated into Persian by Shafi'i Kadkani, Tehran: Ageh publications.
- مستوفی، حمدالله بن ابی بکر. (۱۳۳۹). تاریخ گزیده، به اهتمام عبدالحسین نوایی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- Mostofi, Hamdullah bin Abi Bakr. (1960). *Tarikh Gozide (Selected History)*, edited by A. Navaei, Amir Kabir publications.
- مسعودی، علی بن الحسین. (۱۳۸۱). التنبیه و الاشراف، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- Masoudi, Ali bin Al-Husain. (2002). *Al-Tanbiyyah wa al-Ashraf*, Translated into Persian by A. Payandeh, Tehran: Elmi Farhangi Publications.
- مسعودی، علی بن الحسین. (۱۳۸۲). مروج الذهب و معادن الجوهر، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- Masoudi, Ali bin Al-Husain. (2003). *Moruj Al-Da-haab and Maaden Al-Jawhar*, Translated into Persian by A. Payandeh, Tehran: Elmi Farhangi Publications.
- میرفطروس، علی. (۱۳۶۹). «جنبش سرخ جامگان»، مجله ایران‌نامه، سال ۹، شماره ۳۳: ۵۷-۸۹.
- Mirfitrous, Ali. (1990). "Sorkh Jaegan Movement: Review of Sources and Research", *Iran Nameh Magazine*, Vol. 9, No. 33: 57-89.
- ممتحن، حسینعلی. (۱۳۷۱). نهضت قزطیان، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- Momtahan, Hossein Ali. (1992). *Qarmatian Movement*, Tehran: Shahid Beheshti University Press.
- نفیسی، سعید. (۱۳۳۵). تاریخ خاندان طاهری، تهران: انتشارات نسبی حاج محمدحسین اقبال و شرکاء (اقبال).
- Nafisi, Saeed. (1956). *History of the Taheri family*, Tehran: Haj Mohammad Hossein Iqbal and Associates (Iqbal) publications.
- نفیسی، سعید. (۱۳۸۴). بابک خرم دین، به اهتمام عبدالکریم جریزه‌دار، تهران: انتشارات اساطیر.
- Nafisi, Saeed. (2005). *Babak Khorram Din*, Tehran: Asatir Publications.
- Filberg, Karl Gunar. (1990). *Papi tribe: Nomads of Northwest Iran*, Translated into Persian by Asghar Karimi, Tehran: Farhangsarai Yassavoli Publications.
- فیلد، هنری. (۱۳۴۳). مردم‌شناسی ایران، ترجمه عبدالله فریار، تهران: انتشارات کتابخانه ابن سینا.
- Henry Field. (1964). *Contributions to the Anthropology of Iran*, Translated into Persian by Abdallah Faryar, Tehran: Ibn Sina library publications.
- قرطبی، عریب بن سعد. (۱۳۷۳). دنباله تاریخ طبری، ج ۱۶، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات اساطیر.
- Qortubi, Orib ben Saad. (1994). *Sequel to Tabari's history*, Vol. 16, Translated into Persian by A. Payandeh, Tehran: Asatir publications.
- قزوینی، زکریا بن محمد. (۱۳۷۳). آثار البلاد و اخبار العباد، ترجمه جهانگیر میرزا قاجار، تصحیح میرهاشم محدث، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- Qazvini, Zakaria ibn Mohammad ibn Mahmoud. (1994). *Athar al-Blad wa Akhbar al-Abad* Translated into Persian by Jahangir Mirza Qajar, ed. by M. H. Mohaddath, Tehran: Amir Kabir publications.
- عوفی، سدیدالدین محمد. (۱۳۷۴). جوامع الحکایات تاریخ ایران و اسلام، تصحیح جعفر شعار، تهران: انتشارات سخن.
- Aufi, Sedid al-Din Mohammad. (1995). *Javme al-Hakayat, History of Iran and Islam*, edited by Jafar Shaar, Tehran: Sokhan publications.
- مارکوارت، یوزف. (۱۳۷۳). ایران‌شهر بر مبنای جغرافیای موسی خورنی، ترجمه مریم میراحمدی، تهران: انتشارات اطلاعات.
- Marquart, Joseph. (1994). *Iranshahr based on Musa Khorni's geography*, Translated into Persian by M. Mir Ahmadi, Tehran: Etlaat Publications.
- مرادیان، خدامراد. (۲۵۳۵). کشور حیره در قلمرو شاهنشاهی ساسانیان، تهران: بنیاد نیکوکاری نورانی.
- Moradian, Khodamrad. (1976). *Hira country in the Sasanian Empire*, Tehran: Nouriani Charitable Foundation.
- مقدسی، ابوعبدالله محمد بن احمد. (۱۳۶۱). احسن التقاسیم فی معرفت الاقالیم، ترجمه علینقی منزوی، جلد ۲، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- Moqdasi, Abu Abdullah Muhammad bin Ahmad.

- نوراللهی، علی. (۱۳۸۲). گزارش بررسی باستان‌شناسی دشت قلی‌وند (آسمان‌آباد) ایلام، آرشیو میراث فرهنگی ایلام.
- Nourallahi, Ali. (2002). *Report of an archaeological survey of Qolivand Plain (Asmanabad) Ilam*, Ilam Cultural Heritage Archive.
- نوراللهی، علی. (۱۳۹۰). «بررسی قوم باستان‌شناسی کوچ‌نشینان و ایله‌های مناطق شمالی استان ایلام»، فصلنامه فرهنگ ایلام، شماره ۳۲-۳۳: ۹۳-۱۱۶.
- Nourallahi, Ali. (2011). "Survey of Nomadic People and way of the Northern Regions of Ilam Province", *Ilam Culture Quarterly*, No. 32-33: 116-93.
- نوراللهی، علی. (۱۳۹۳). «قوم باستان‌شناختی نام‌های برخی از روستاها و شهرهای زاگرس مرکزی»، فصلنامه زیربار، سال هجدهم، شماره ۸۵-۸۶، بهار و تابستان: ۲۳۰-۲۴۸.
- Nourallahi, Ali. (2013). "Archaeological etymology of the names of some villages and cities of Central Zagros", *Zaribar Quarterly*, Vol. 18, No. 85-86: 230-248.
- نوراللهی، علی. (۲۰۱۶/۱۳۹۵). «بررسی باستان‌شناختی قلعه تنگ قیر شهرستان چرداول ایلام در غرب زاگرس مرکزی»، ایران‌نامک، سال ۱، شماره ۱: ۲۱۴-۲۴۴.
- Nourallahi, Ali. (2016). "An Archaeological investigation of Tang Qir fort in Cherdavel Ilam in west Central Zagros", *Iran Nameh*, Vol. 1, No. 1: 214-244.
- نوراللهی، علی. (۱۳۹۹). «کارکرد آتشکده‌ها و چهارتاقی‌های استان ایلام در زاگرس مرکزی»، ایران ورجاوند، سال ۳، شماره ۴: ۴۷-۷۷.
- Nourallahi, Ali. (2019). "Functioning of Fire Temples and Chartaghi in Ilam Province in Central Zagros", *Iran Verjavand* magazine, Vol. 3, No. 4: 47-77.
- ویسهوفر، یوزف. (۱۳۷۸). ایران باستان از ۵۵۰ پیش از میلاد تا ۶۵۰ پس از میلاد، ترجمه مرتضی ثاقبفر، تهران: انتشارات ققنوس.
- Wiesehofer, Josef. (1999). *Ancient Persia: From 550 BC to 650 AD*, Translated into Persian by Morteza Thaghebfar, Tehran: Qoqnos publications.
- یارشاطر، احسان. (۱۳۶۲). «کیش مزدکی»، ترجمه م. کاشف، ایران‌نامه، سال ۲، شماره ۵: ۴۲-۶.
- Yarshater, E. (1983). "Mazdaki religion", Translated into Persian by M. Kashif, *Iran Nameh*, Vol. 2 No. 5: 6-42.
- نفیسی، سعید. (۱۳۸۸). تاریخ تمدن ساسانی، تهران: شرکت مطالعات و نشر پارسه.
- Nafisi, Saeed. (2009). *History of Sasanian Civilization*, Tehran: Parse Studies and Publishing Company.
- نفیسی، سعید. (۱۳۹۰). تاریخ اجتماعی ایران از انقراض ساسانیان تا انقراض امویان، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب پارسه.
- Nafisi, Saeed. (2011). *Iran's social history from the extinction of the Sassanids to the extinction of the Umayyads*, Tehran: Parse book translation and publishing company, Tehran.
- نویسنده ندارد. (۱۳۶۲). حدودالعالم من المشرق الى المغرب، به کوشش منوچهر ستوده، تهران: انتشارات کتابخانه طهوری.
- No author. (1983). *Hudud al-Alam Man al-Mashriq al-Maghrib*, edited by Manouchehr Sotoudeh, Tehran: Tahori Library Publications.
- نویسنده ندارد. (۱۳۷۹). مجمل التواریخ و القصص، تصحیح ملک الشعراء بهار؛ محمد رمضان، تهران: انتشارات کالاله خاور.
- No author. (2001). *Majamal al-Tawarikh and Al-Qasas*, edited by Malik al-Shaara Bahar; M. Ramezani, Tehran: Kalala Khavar publications.
- نویسنده ندارد. (۱۳۸۱). تاریخ سیستان، تصحیح محمدتقی بهار، تهران: انتشارات اساطیر.
- No author. (2003). *History of Sistan*, edited by M. T. Bahar, Tehran: Asatir publications.
- نوراللهی، علی. (۱۳۹۴). بررسی باستان‌شناختی گورستان‌های عصر آهن III-حوزه رود گنگیر ایوان، پایان‌نامه دکتری، منتشر نشده.
- Nourallahi, Ali. (2014). *An Archaeological survey of Iron Age I-III cemeteries of Gangir Aivan river area*, doctoral thesis, unpublished.
- نوراللهی، علی. (۱۳۸۴ الف). بررسی باستان‌شناسی (پیش از تاریخ) دشت آسمان‌آباد، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، منتشر نشده.
- Nourallahi, Ali. (2004a). *Archeology survey of Asmanabad Plain*, Master's thesis, University of Tehran, unpublished.
- نوراللهی، علی. (۱۳۸۴ ب). سومین فصل بررسی باستان‌شناختی شهرستان ایوان، آرشیو میراث فرهنگی ایلام.
- Nourallahi, Ali. (2004b). *The third season of the archaeological survey of Aivan County*, Ilam cultural heritage archive.

al-Muftarq Saqqa'a, Beirut: Alam al-Kitb.
 یعقوبی، ابن واضح. (۲۵۳۶). البلدان، ترجمه محمدابراهیم آیتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
 Yaqoubi, Ibn Wadih. (1977). *Al-Buldan*, Translated into Persian by M. E. Ayati, Tehran: Bongah nashr, tarjome ketab.
 یعقوبی، ابن واضح. (۱۳۸۲). تاریخ یعقوبی، جلد ۱، ترجمه محمدابراهیم آیتی، تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
 Yaqoubi Ibn Wadih. (2003). *Tarikh Yaqoubi*, vol. 1, Translated into Persian by M. E. Ayati, Tehran: Elmi Farhangi Publications.

English

De Morgan, J. (1897). *Mission scientifique en Perse*, v.4. pt.2, Paris: E. Leroux.
 Hasanpur, Ata; Hashemi, Zahra. (2014). "A Comparative Study of the New Sassanid's Stuccos from Qela Gowri, Ramavand, Lorestan, Iran", *Proceedings, 9th ICAANE*, Basel, 1479-1490.
 Stein, Aurel. (1940). *Old Routes of Western Iran*, Macnillan and Co., Limited ST Martin's Street London.
 Rawlinson, H.C. (1839). "Notes on a March from Zohab, at the Foot of Zagros, along the Mountains to Khuzistan(Susiana), and from Thence Through the Province of Luristan to Kirman-

shah, in the Year 1836", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol.9, 26-116.
<https://chamedanmag.ir>
<https://www.mehrnews.com/news/2384456>
<https://www.mehrnews.com/photo/5333821>
 Vanden Berghe, L. & A. Tourovets. (1992). "Prospections archéologiques dans le district de Shirvan-Chardaval (Pusht-i Kuh, Luristan)", *Iranica Antiqua*, Vol. XX-VII, 1-73.
 Vanden Berghe, L. (1977). "Les Chahar Taqs du Pusht-I Kuh Luristan", *Iranica Antiqua*, Vol. XII, 175-195.

© 2025 The Author(s). Published by Tissaphernes Archaeological Research Group, Tehran, Iran. Open Access.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>), which permits non-commercial re-use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited, and is not altered, transformed, or built upon in any way.

The ethical policy of Sinus Persicus is based on the Committee on Publication Ethics (COPE) guidelines and complies with International Committee of Sinus Persicus Editorial Board codes of conduct. Readers, authors, reviewers and editors should follow these ethical policies once working with Sinus Persicus. The ethical policy of Sinus Persicus is liable to determine which of the typical research papers or articles submitted to the journal should be published in the concerned issue. For information on this matter in publishing and ethical guidelines please visit www.publicationethics.org.